

УДК 30=161.2
DOI: 10.32342/2523-4463-2024-1-27-20

ОКСАНА ДЗЕРА

*доктор філологічних наук, професор,
кафедра перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ ПАРАТЕКСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ СВЯТОГО ПИСЬМА

Статтю присвячено дослідженню прагматичних та соціокультурних особливостей паратекстів Пересопницького Євангелія і п'ятьох повних українських перекладів Святого Письма. *Мета* статті – висвітлити перітекстовий та частково епітекстовий вимір цих перекладів і розробити класифікацію паратекстів, передусім посторінкових приміток, характер яких визначено як стратегією перекладача та інших агентів перекладу (передусім, редактора і видавця), так і моноконфесійними або міжконфесійними вимогами замовників перекладу. Методику дослідження розроблено на основі принципу інтердисциплінарності, що поєднує інструментарій перекладознавства, текстології, біблієзнавства, релігієзнавства та історіографії. Завдання розробки класифікації паратекстів у перекладах Біблії в історико-фактографічній і теоретико-критичній площинах здійснено за допомогою методів аналізу, синтезу, індукції та моделювання. *Методи* інтерпретаційно-текстового та культурологічного аналізів застосовано для виокремлення і пояснення культурно-, національно- й конфесійно-обумовлених конотацій паратекстів. Історично-обумовлену оцінку якості перекладів забезпечує порівняльно-перекладознавчий аналіз.

У підсумку розроблено класифікацію паратекстів українських перекладів Біблії за тематичним і прагматичним критеріями. Доведено, що для паратекстів біблійного перекладу характерні 1) розмита агентність (у багатьох випадках важко визначити внесок перекладача чи теологічних і літературних редакторів) 2) обмежувальні вимоги видавця-патрона; 3) вплив загальної стратегії перекладу на характер та смислове наповнення паратекстів.

На прикладі найвагомшого перекладу періоду Конфесіоналізму – Пересопницького Євангелія – виділено наступні типи вербальних паратекстів: ідентифікаційні, інформативні та метамовні.

Результати дослідження демонструють: усі повні переклади Святого Письма українською, зроблені під егідою Біблійних Товариств, як та текстовому, так і на паратекстуальному рівнях, відповідають принципам міжконфесійності, доступності для усіх християн і «функційної лояльності». Найважливішими паратекстами українських перекладів Біблії, зроблених під егідою БЗБТ, були посторінкові примітки. Тільки у XXI ст. до перекладів Біблії додають більш чи менш розлогу передмову. Посторінкові примітки в українські перекладах, зроблених під егідою Біблійних товариств, поділяємо на: пояснення біблійної метафорики; пояснення етимології власних назв; пояснення біблійних традицій; альтернативне прочитання; іншомовні відповідники; метамовні пояснення. Перевага і особливості тих чи тих приміток безпосередньо залежать від загальної стратегії перекладу. Лише серед приміток у перекладі Огієнка простежуємо такі типи як дослівний переклад ускладнених біблійних метафор і пояснення етимологічної гри слів, що впливають із стратегії дослівності, на якій ґрунтується цей переклад.

«Римська Біблія» 1963 р., єдиний моноконфесійний повний український переклад Святого Письма, не обмежений вимогами Біблійних Товариств, вміщує окремі доктринальні і численні національні паратексти, які набували особливої просвітницької ваги під час радянської окупації України.

Українські переклади Біблії, видані за сприяння біблійних товариств чи церкви, були результатом подвижницької праці харизматичних особистостей, які присвятили цьому проекту все

своє життя. Саме тому особливої ваги набуває дослідження епітекстових матеріалів, передусім листування й біблієзнавчо-перекладознавчих наукових розвідок перекладачів, що є перспективою дослідження.

Ключові слова: агентність, епітекст, паратекст, переклад Біблії, перітекст, посторінкові примітки, сумарії.

Для цитування: Дзера, О. (2024). Особливості паратекстів українських перекладів Святого Письма. *Alfred Nobel University Journal of Philology*, № 1 (27), с. 300-324, DOI: 10.32342/2523-4463-2024-1-27-20

For citation: Dзера, O. (2024). Characteristic Features of Paratexts in Ukrainian Translations of the Holy Scriptures. *Alfred Nobel University Journal of Philology*, vol. 1, issue 27, pp. 300-324, DOI: 10.32342/2523-4463-2024-1-27-20

Паратексти в перекладах Святого Письма надають безцінний матеріал для дослідження явища «агентності», тобто присутності перекладача і/чи редактора на всіх етапах створення і рецепції перекладу. Актуальність такого дослідження пов'язана з гуманізацією теорії й історії перекладу [Рум, 2009, с. 23–24] і навіть створенням нової галузі – «перекладачезнавство» (Translator Studies) [Chesterman, 2009, с. 13–22], об'єктом і центральним концептом якої стає перекладач, а процес і результат перекладу – тільки джерела інформації про нього. Хоча західні дослідники щойно проголошують формування галузі [Kaindl, 2021], українське перекладознавство від початку періоду незалежності розвивалося саме у напрямку перекладачезнавства, вшановуючи подвижницьку титанічну працю перекладачів, які чинили опір системі відкрито й своїми перекладами, що виконували націєтворчу функцію.

Агентність перекладача і/чи редактора перекладу з особливою чіткістю виявляється у паратекстах. Ще 1985 р. Жозе Ламберт і Гендрік ван Горп вважали першим етапом перекладознавчого аналізу збір інформації про т. зв «макро-структурні риси» перекладу, до яких відносили присутність/відсутність імені перекладача, зазначення перекладацької стратегії та перекладацькі чи редакторські мета-коментарі, передусім передмову і примітки [Lambert, van Gorp, 2014, с. 48].

Аж до ХХ ст., коли перекладознавство почало формуватися як окрема галузь знань, осмислення сутності перекладу і пошук оптимальних перекладацьких рішень зводився до саморефлексій перекладачів, переважно у передмовах до їхніх перекладів. Класичним прикладом окреслення можливих стратегій перекладу, вибору «золотої середини» й формування сприйняття перекладу читачами стала передмова Джона Драйдена до власного перекладу «Послань» Овідія (1680), яка відкриває резонансну антологію перекладознавчої думки «Теорії перекладу. Антологія есеїв від Драйдена до Дерріда» [Dryden, 1992, с. 17–31]. Одне з перших спостережень щодо «видимості» перекладача у паратекстах робить Леонардо Венуті, аналізуючи переклад Вергілієвої «Енеїди» (1656), зроблений Джоном Денгемом. Відсутність імені перекладача на титульній сторінці Венуті вважає типовим аристократичним жестом, згадку про рік створення перекладу (1636) – ностальгійним натяком на «золотий» каролінгський період напередодні Англійської революції, а обстоювання стратегії вільного перекладу у передмові – націоналістичним постулатом [Venuti, 1994, с. 43–51].

Термін «паратекст» у його сучасному розумінні запропонував Жерар Женетт у праці «Палімпсест: література у другому ступені» (1982), а пізніше доопрацював у франкомовній монографії «Пороги» (*Seuils*) (1987) та її англкомовному перекладі, який вийшов друком десятима роками пізніше під «Паратексти: пороги інтерпретації» (*Paratexts: Thresholds of Interpretation*).

За Женеттом, паратексти – це ті граничні (порогові) прийоми та засоби, як всередині книги, так і поза нею, що є частиною складного посередництва між книгою, автором, видавцем і читачем; заголовки, передмови, епіграфи та копія видавничої обгортки є частиною приватної та публічної історії книги [Genette, 1997, с. 1]. Паратексти «всередині книги», як от заголовки, передмови, післямови, примітки ілюстрації чи колір палітурки, Же-

нетт називає перітекстами, а «позатекстові» елементи, як от інтерв'ю з автором, реклама, рецензії, приватні листи – епітекстами [Genette, 1997, с. 4–5]. Більшість дослідників, що аналізують паратекст, не виходять за межі перітекстового виміру.

У своїх працях Женет зосереджує увагу на авторських паратекстах, до яких відносить паратексти, створені автором або його «союзниками» (видавцями, редакторами тощо) [Genette, 1997, с. 8–9]. Однією з найважливіших властивостей паратексту Женетт вважає його функційність, здатність узгоджувати рецепцію («долю») тексту з авторським наміром [Genette, 1997, с. 407]. Відповідно, «paratexte editorial», які виконують вузько маркетингову або «промоційну» функцію, Женетт називає другорядними й часто не вартими уваги. Сам французький термін «paratexte editorial» – досить двозначний, оскільки може означати як «видавничий», так і «редакторський», зокрема, в англійському перекладі обрано останню опцію – «publisher's paratext». Проблему розмитості або прихованої агентності, яка, як побачимо нижче, стає особливо відчутною у перекладних паратекстах, Женетт максимально спрощує: автором паратекстів визначено не того, хто їх de facto створив, а того, хто бере за них відповідальність і кому їх приписано [Genette, 1997, с. 8].

Перекладацькі паратексти переважно залишаються поза увагою Женетта, за винятком цікавих міркувань щодо різниці між авторськими і перекладацькими передмовами. Останні вчений називає «аллографічними», якщо перекладач виступає у ролі одного з «союзників» автора. Однак якщо у передмові перекладач коментує не авторський текст, а власну перекладацьку стратегію, паратекст перестає бути «аллографічним» [Genette, 1997, с. 263–264].

У підсумку вчений виокремлює переклад серед перспективних напрямків дослідження з «незаперечною паратекстуальною релевантністю» [Genette, 1997, с. 405]. При цьому переклад кваліфікується як коментар до оригіналу, тобто його паратекст. В ідеалі переклад як паратекст оригіналу перекладач створює у тісній співпраці з автором, або навіть сам автор перекладає власний текст і таким чином коментує його [Genette, 1997, с. 405]. За окремими винятками [Pellatt, 2013], окреслений Женеттом напрямок аналізу перекладу як паратексту в сенсі його вторинності і деривативності не знайшов продовження у працях перекладознавців після «культурного повороту», згідно з яким переклад розглядається як творчий процес. Вперше ґрунтовно контраргументувала концепцію перекладу як паратексту Шехназ Тагір-Гюрчаґлар. Дослідниця зауважила, що така концепція повністю узалежнює переклад від оригіналу і виводить за дужки цільового читача, цільову літературну систему, перекладача, видавця та й саме «післяжиття» (afterlife) оригіналу, яке переклад покликаний забезпечити. Натомість запропоновано розглядати переклад як самодостатній текст, а його паратексти – як презентаційні матеріали, що супроводжують переклади, і специфічні метадискурси, сформовані безпосередньо навколо них [Tahir-Gürçağlar, 2002, с. 44–46].

Першими спробами екстраполювати теорію Женетта на переклад стали дві статті авторства Тео Германса і Урпо Ковала, опубліковані у журналі «Target» 1996 р. Проте у центрі цих розвідок – не переклади як паратексти оригіналу, де перекладач неухильно дотримується авторського наміру, а паратексти перекладів, де оригінал адаптовано до нових умов і для нової аудиторії [Hermans, 1996; Kovalá, 1996]. Протягом наступних десятиліть «паратекст» став одним із ключових термінів у дослідженнях стратегій окремих перекладачів та перекладацької «видимості» загалом. Серед огрому статей на цю тему переважають дослідження перітекстів, передусім передмов, хоча аналізують й епітексти, зокрема авторські мемуари, листи тощо. Варто наголосити, що видимість перекладача, особливо, перекладача сакрального тексту, суттєво регламентується і контролюється інституціями, які ініціюють і фінансують перекладний проєкт. Відповідно, епітекстовий архівний матеріал може стати ключем для розуміння перекладацьких, редакторських та інституційно-видавничих паратекстів зокрема й агентності перекладного тексту загалом.

Частина розвідок зосереджує увагу на т. зв. параперекладах або перекладацьких паратекстах. Зокрема, Евелін Дук відмежовує перекладацькі паратексти, створені перекладачем, редактором або видавцем перекладу, від перекладних паратекстів, тобто присутніх в оригіналі і перекладених [Doeck, 2014, с. 213; цит. за Batchelor, 2018, с. 31].

Першу колективну монографію, присвячену темі паратекстів у перекладі, укладено за матеріалами Сьомої Міжнародної наукової конференції з перекладу, що в 2010 році відбулася в Автономному університеті Барселони під назвою «Паратекстуальні еле-

менти в перекладі» [Gil-Bardají, Orero & Rovira-Esteva, 2012]. На прикладі різних мовних пар від турецької до каталонської досліджено паратексти як «периферії перекладу», представлені у вербальному, візуальному та аудіовізуальному форматах: пролог, примітки, покажчики, ілюстрації, додатки, інтерв'ю з автором, літературознавча критика, реклама або попередній переклад. Визначаючи паратексти як континуум і вихід тексту за власні межі, укладачі роблять акцент на епітекстовому матеріалі [Gil-Bardají, Orero & Rovira-Esteva, 2012, с. 7]. Враховано й проаналізовано взаємовплив між паратекстами і політичним, культурним і економічним контекстами перекладу.

Роком пізніше світ побачила колективна монографія «Текст, екстратекст, метатекст і паратекст в перекладі» за редакцією Валері Пеллатт, яка визначає паратекст з функційної позиції як «будь-який доданий до основного тексту матеріал, який виконує функції пояснення, визначення, вказівки або підтримки, а також додавання довідкової інформації чи думки науковців, перекладачів та рецензентів» [Pellatt, 2013, с. 1]. Дослідження різноманітних вербальних і невербальних паратекстуальних елементів перекладу німецьких, китайських та чеських оригінальних текстів об'єднане метою простежити механізми реалізації функцій паратекстів у перекладі. Предметом розгляду є як відтворення оригінальних паратекстів, так і сам переклад як паратекст. Осмислення перекладу як паратексту частково збігається з концепцією Женетта: перекладач створює паратекст, щойно торкнеться пальцями клавіатури, генеруючи тричленну «перехідну зону» між автором, перекладачем і читачем [Pellatt, 2013, с. 3]. Крім цього, Пеллатт запозичує у Женетта типологію функцій паратексту: ідентифікаційна, описова, конотативна і функція привабливання читача [Genette, 1997, с. 93], [Pellatt, 2013, с. 2–3]. В окремих частинах монографії продемонстровано, що паратексти у перекладі (як перекладені авторські, так і новостворені перекладацько-редакторські) здатні маніпулювати свідомістю читача і навіть цілеспрямовано вводити читача в оману, залишаючись «дружніми» до авторського наміру, або суперечити йому з ідеологічної чи політичної мотивації.

Перша одноосібна перекладознавча монографія авторства Кетрін Бечелор на тему перекладу й паратекстів побачила світ 2018 р. [Batchelor, 2018]. Авторка окреслює ключові взаємопов'язані теми перекладознавчих досліджень паратекстів: 1) паратексти як документальні джерела історичних розвідок, адже паратекстовий матеріал – від перекладацьких передмов до типу шрифтів і орнаментальних елементів – допомагають реконструювати історію окремих творів і літератур; 2) паратексти як місця потенційної видимості перекладу і перекладача; 3) паратексти і соціально-культурні контексти (і наслідки) перекладу. При цьому, авторка виокремлює дослідження впливу на перекладацькі паратексти суспільств, в яких існує домінуюча ідеологія, силоміць нав'язана групою, що перебуває при владі, з одного боку, і суспільств, в яких відкрито конкурують кілька ідеологій; 4) паратексти і гендер, де виділено два напрями аналізу. По-перше, це аналіз паратекстів як засобів, через які перекладачки створюють простор для свого голосу або утверджують власну ідентичність; по-друге, демонстрація традицій використання паратекстів для утвердження домінантних (мізогіністичних) поглядів; 5) вплив паратекстів у перекладі на формування іміджу автора оригіналу або й цілої джерельної культури; 6) паратексти й агентність. Бечелор наголошує, що множинна агентність щодо паратекстів у перекладі не є однорідно функційною. Зокрема, редактори переважно є «прихованими», хоч і дуже впливовими агентами, в той час як агентність перекладачів у створенні паратекстів часто маргіналізовано [Batchelor, 2018, с. 32–39].

В останньому розділі монографії Бечелор пропонує розлогу термінологію, орієнтовану на дослідження паратекстів з перекладознавчого погляду. Передусім дослідниця випрацює власне визначення паратексту: «Паратекст – це свідомо створений текстовий поріг, який потенційно впливає на способи сприйняття тексту» [Batchelor, 2018, с. 142]. Називаючи таке визначення функційним, вчена адаптує й екстраполює у перекладознавчу площину типологію функцій паратексту, що її попередньо випрацював Рокенбергер: референційна, самореференційна, декоративна, жанрова, матекомунікативна, інформативна, герменевтична, ідеологічна, оціночна, комерційна, правова, інструктивна, персоналізована [Batchelor, 2018, с. 160–161].

Серед нещодавніх публікацій на увагу заслуговує колективна монографія «Паратексти в перекладі. Північна перспектива» [Pleijel, Carlström, 2022], що пропонує особливий географічно-лінгвістичний підхід до дослідження паратекстів і демонструє, як паратекстовий матеріал віддзеркалює соціальні зміни.

Особливе місце в дослідженні паратекстів у перекладі займають примітки: від аналізу приміток як «простору нового голосу» перекладача [Sztorc, 2020] до тверджень про те, що примітки лише «ратифікують перекладацьку поразку» в ситуації неперекладності [Eco, 2003, с.95].

У поле зацікавлень перекладознавців потрапляли й паратекстуальні виміри перекладів Святого Письма, зокрема функційна типологія біблійних паратекстів та їхнє осмислення крізь теорію скопоса (паратекстові риси кожного видання Біблії узгоджуються зі скопосом самого перекладу) [Kloppenborg, 2013], і висвітлення проблеми паратекстуального повторного перекладу «paratextual retranslation», коли попередній переклад залишено без змін на текстовому рівні, а моноконфесійна (отже, ідеологічна) інтерпретація Святого Письма простежується саме на рівні паратексту [Pleijel, Carlström, 2022, с. 57–92].

Комплексне висвітлення перітекстового та часткове епітекстового вимірів знакових українських перекладів Святого Письма і розробка класифікації перекладацьких приміток, обумовлених моноконфесійними або міжконфесійними вимогами замовників перекладу, є метою даної статті. Методика дослідження розроблено на основі принципу інтердисциплінарності, що поєднує інструментарій перекладознавства, текстології, біблієзнавства, релігієзнавства та історіографії. Загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та моделювання застосовано для розробки класифікації паратекстів у перекладах Біблії в історико-фактографічній і теоретико-критичній площинах. Методи інтерпретаційно-текстового та культурологічного аналізів використано для виокремлення і пояснення культурно-, національно- й конфесійно-обумовлених конотацій паратекстів. За допомогою порівняльно-перекладознавчого аналізу проведено оцінку якості перекладів із врахуванням історичного синхронного часового відтинку їхнього створення.

Женет наголошує на особливому прагматичному статусі паратекстового виміру, адже «паратекст – це радше поріг, чи «вестибюль», який пропонує світу можливість зайти всередину, або повернутись. Це «невизначена зона» між внутрішнім і зовнішнім, [...] зона не лише переходу, а й трансакції: привілейоване місце прагматики та стратегії впливу на читача, впливу, що слугує кращому сприйняттю тексту і його більш адекватному прочитанню» [Genette, 1997, с. 1f].

У моноконфесійному біблійному перекладі, окрім вищезазначеного, важливим прагматичним аспектом паратекстів є формування вірянина цієї конфесії з відповідною догматично-визначеною ціннісною орієнтацією. Дидактизм та конфесійно-політична спрямованість паратекстів з особливою виразністю простежується у перекладах Святого Письма епохи Конфесіоналізму, тобто періоду Реформації і Контрреформації, коли міжконфесійні конфлікти та утвердження релігійної ідентичності визначали політику, культуру й суспільні відносини, а інколи й національну ідентичність. Іншою особливістю біблійних перекладів цього періоду є колективна агентність, адже перекладачі, переписувачі або друкарі, редактори, укладачі, мініатюристи, ініціатори й патрони перекладного тексту часто поєднували кілька функцій. При цьому усі вони, за винятком патронів, переважно залишилися «прихованими» оскільки така відмова від індивідуальності вважалася свідченням глибокої віри, покори й жертвності.

Розмаїттям паратекстів вражає рукописне Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 р., перший відомий переклад канонічних євангельських текстів українською писемно-книжною мовою. Рукопис має для українців особливе державотворче значення як присягальне Євангеліє українських президентів.

За прагматичною функцією вербальні паратексти Пересопницького Євангелія поділяємо на ідентифікаційні, інформативні, конфесійно-полемічні (ідеологічні) та метамовні.

Ідентифікаційні паратексти надають інформацію про замовника та виконавців перекладу, дату і місце його створення тощо. До *ідентифікаційних* паратекстів Пересопницького Євангелія зараховуємо:

а) самопрезентацію переписувача Михайла, сина протопопа Сяноцького, у підсумку після кожного Євангелія;

б) згадку в кінці рукопису про ініціатора і натхненника перекладу ієромонаха Григорія, архієпископа Переяславського, який «оустроїв» «тії книги» і чиею «радістю, пильністю і прилежанієм тоє все постановлено єст». За останніми припущеннями дослідників, архієпископ Григорій був перекладачем, а Михайло – редактором, співперекладачем і переписувачем Євангелій та одним з ілюстраторів [Чепіга, Гнатенко, 2001, с. 24–25];

в) ідентифікацію місця і часу створення пам'ятки: на третьому аркуші рукопису вказано, що праця почалася в Дворецькому монастирі «1556 августа 15», а на звороті аркуша 442 зазначено, що працю завершено при церкві Різдва Пресвятої Богородиці Пересопницького монастиря «в літо тысячное 561-го августа 29 дня».

г) ідентифікацію мови протографа і перекладу: в кінцевому колофонному записі на аркушах 481, 482 двічі зазначено: «виложено из языка болгарского на мову рускую», «прекладена из языка болгарского на мову роускую» [Чепіга, Гнатенко, 2001, с. 392–394]. Для реформаторського руху того часу ідея перекладу релігійних текстів національними мовами стала визначальною у боротьбі з католицизмом. Однак і для українського православ'я у період розпаду релігійної полеміки з католиками переклад Євангелій українською мовою міг бути вагомим чинником утвердження релігійної й національної ідентичності. За влучною метафорою І. Франка, Реформація «[...] бухнула, мов велика пожежа, не лише по Німеччині, але й по всіх її сусідніх краях, не минаючи й нашої України, і скрізь під її подихом бачимо зусилля чи то одиниць, чи більших корпорацій – дати народним масам повну Біблію, виложеною по змозі чистою народною мовою» [Франко, 1983, с. 403].

д) вторинний паратекст – автограф Івана Мазепи, який офірував Євангеліє престолу Переяславської церкви 1701 р.;

Інформативні паратексти вміщують усі додаткові, відсутні в протографі перекладу відомості, зокрема, стислі перекази змісту головного тексту, дати церковного календаря, інформацію про структуру книги тощо. До *інформативних* паратекстів Пересопницького Євангелія відносимо:

а) сумарії (короткі виклади змісту кожної глави Євангелій, крім першої глави), вписані в рамку;

б) підсумок наприкінці кожного Євангелія, де вказано кількість глав, зачал і віршів;

в) Місяцеслов (Последованія чину церковного) з вказівкою євангельських зачал і глав, які слід читати у відповідні дати православного церковного календаря.

Саме інформативні паратексти найчастіше мають *конфесійно-полемічне (ідеологічне)* спрямування, як от:

а) поділ тексту кожного Євангелія на *зачала* та нумерацію зачал, здійснені за давньою слов'янською традицією. До зачал належать т.зв. *вкази* (пояснення, коли читати відповідний текст), розміщені на нижніх полях;

б) пояснення наявності зачал і сумаріїв у Післямові, що є полемікою з католиками («латинянами»): «Не без причини то написано. [...] То ж для людей закону римського, себто латинян, бо в них не вживаються зачала, тільки *capita*, а по нашому глави. Коли він о що просить тебе, щоб ти йому негайно, себто борзо найшовши вказав» [Возняк, 1992, с. 296];

в) переклад Передмови до Євангелій Теофілакта Болгарського, званої пам'ятки православної герменевтики.

До *метамовних* паратекстів відносимо пояснення церковнослов'янської лексики українськими відповідниками, які наводяться у глосах. Глоси у самому тексті виділено за допомогою обрамування і «дробного» письма, а частина глосів винесена на поля: *перст – палець; рама – плечі*. Особливо цікавими є глоси, де наводяться синоніми до українських слів, як от *клуня – стодола, гумно; студня – колодязь, криниця; відро – глек, збан; стріха – дах* [Чепіга, Гнатенко, 2001, с. 51–53].

Пересопницьке Євангеліє – шедевр каліграфії та мініатюрного живопису, а отже надзвичайної ваги набувають його візуальні паратексти. Зображення чотирьох євангелістів на початку кожної з чотирьох книг Євангелія та орнаменти зі стилізованих рослинних мотивів, якими прикрашено зачала, є пречудовим прикладом ренесансного стилю в українському образотворчому мистецтві XVI ст. Упродовж багаторічних досліджень чи не найбільшою

інтригою було авторство художнього оформлення рукопису. Яким Запаско стверджував, що орнаментальні прикраси і рослинні обрамування початків глав створив переписувач Михайло Василієвич, однак ключові мініатюри євангелістів виконала людина, яка дотримувалася інших художніх принципів [Запаско, 1986, с. 24–25]. Іконописець Лев Скоп висловив припущення, що автором мініатюр євангелістів був один з найкращих українських ренесансних художників Федуско із Самбора, представник Самбірської іконописної школи [Скоп, 2011]. Химерні мотиви, архітектурні й особливо рослинні орнаменти Пересопницького Євангелія безумовно асоціюються з ренесансним італійським мистецтвом, зокрема повторювані мотиви з акантом, улюбленою квіткою Рафаеля, якою він розписував ложі у Ватикані. Водночас, художнє оформлення Євангелій має яскраво виражений самобутній український характер, який простежується у тогочасному українському живописі й архітектурі, і навіть перегукується з українською вишивкою — і за кольорами, чорним і червоним, і за орнаментом. Зокрема, Запаско простежує зв'язок між орнаментами Пересопницького рукопису і декоративним різьбленням житлових і культових споруд Львова середини XVI ст. [Запаско, 1995, с. 85–89]. Таким чином, художнє оформлення як візуальний паратекст Пересопницького Євангелія засвідчує присутність українського мистецтва в загальноєвропейському ренесансному контексті.

Переконалим свідченням поширення на теренах України ідей Реформації стали два майже одночасні переклади Євангелія: друковане Євангеліє Василя Тяпинського (1570 р.) та рукописний переклад Валентина Негалевського (1581 р.). Обидва перекладачі сповідували соцініанство, раціоналістичну антитринітарну течію протестантизму, і, крім переосмислення та раціоналізації богословських догматів, ревно відстоювали право простого люду читати Слово Боже рідною мовою. У передмові та коментарях Негалевський підкреслював, що розпочав свій проект на прохання і заохочення віруючих, які не могли читати польською чи церковнослов'янською мовами [Возняк, 1992, с. 302]. Двомовне Євангеліє Тяпинського доповнювала рукописна передмова, в якій автор висловлював жаль з приводу полонізації рідної мови на «руській» землі. Василь Тяпинський засуджував церковну владу за незнання місцевої народної мови та небажання її вивчати. На думку Тяпинського, Святе Письмо зрозумілою рідною мовою сприяло б духовному просвітленню та зміцненню віри «бідного посполитого люду» [Тяпинський, 2024]. Додаючи паралельний церковнослов'янський текст, видавець і перекладач прагнув продемонструвати його складність у порівнянні з «руським письмом». Обидва переклади опиралися на польські протестантські посередники: для Негалевського джерелом-посередником був Новий Заповіт у перекладі Мартіна Чеховича (1577 р.), а Тяпинський орієнтувався на Біблію в перекладі Симона Будного (1570 р.).

На жаль, авторитет церковнослов'янської Осторожської Біблії (1581 р.) та її численних передруків і редакцій, а головню анексія Київської митрополії Московською церквою (1686–1722 рр.) на століття перервали процес перекладів Святого Письма українською мовою.

Перший повний український переклад Біблії вийшов друком лише 1903 р. у Відні за сприяння Британського й Біблійного Закордонного Товариства (БЗБТ) і став результатом багаторічної праці тандему Пантелеймона Куліша й Івана Пулюя (після смерті Куліша його частину перекладу завершував Іван Левицький). Спробу співпраці з Товариством П. Куліш зробив ще 1870 р., надіславши свої віршовані версії Псалтиря й окремих книг Старого Завіту. Саме негативна рецензія призначеного Товариством рецензента, знаного віденського славіста Франца Ксавера Міклоша, змусила Куліша змінити свою перекладацьку стратегію, узгодивши її з принципами БЗБТ, і розпочати співпрацю з Пулюєм. Новий Завіт перекладачі видають 1880 р. у Львові власним коштом і лише 1885 р. БЗБТ викуповує права на переклад і двічі перевидає його (1887, 1893). Права на переклад Старого Завіту Товариство викупило вже після смерті Куліша, включивши до контракту його вдову та Нечуя-Левицького.

Видимість імен перекладачів у Біблії 1903 р. — досить нетиповий паратекст з погляду засад БЗБТ. Навіть у значно інклюзивніших директивах Товариства, опублікованих 1968 року, зазначено, що асоціювання імен перекладачів чи редакторів з перекладом Святого Письма не повинно бути звичною практикою [Willebrands, 1968, с. 105]. Проте на титульній сторінці видання 1903 р. після назви «Святе Письмо Старого і Нового Завіту» вказано цільову мову — «мовою русько-українською», а на звороті — імена трьох перекладачів. У Змісті кожної Книги позначена однією, двома або трьома зірочками, а нижче вказано:

*Переклад П.О. Куліша, ** переклад І.С. Левицького, *** переклад Дра І. Пулюя.

Незважаючи на таку ретельну паспортизацію, у народній свідомості Біблія 1903 р. відома як «Біблія Куліша».

Однією з базових засад Британського Біблійного Товариства (засн.1804 р.) на період видання першої української Біблії було «заохочувати поширення Святого Письма «без приміток і коментарів» (*without notes or comments*). Група засновників, до якої входили представники різних конфесій, прагнула таким чином об'єднати християн і уникнути упереджених конфесійно-однобічних паратекстів попередніх видань Біблії [Steer, 2004, с. 63–67]. Варто зазначити, що така «війна з примітками» не була новою. Один з приписів для перекладачів Біблії короля Якова 1611 р. – це уникати приміток на полях, за винятком пояснення незрозумілих гебрейських чи грецьких слів [Campbell, 2010, с. 36]. Такою була реакція на популярну в народі Женевську Біблію 1560 р., яка рясніла примітками, що просували кальвіністські й антироялістські ідеї. Небезпека біблійних приміток, заснованих на суб'єктивному тлумаченні біблійного тексту, – тема окремого дослідження. Варто лише згадати примітки Мартіна Лютера до його перекладу Євангелія від Івана 5:16–18, розширено поданих у його ж трактаті «Про євреїв та їхні брехні» (1543 р.). Лютерова екстраполяція переступу катів Христа на власних сучасників-євреїв і заклик палити їхні синагоги, школи, будинки та книги активно використовувалися апологетами нацизму під час Другої Світової війни.

Перекладачі першої української Біблії досить послідовно дотримувалися принципу «без приміток і коментарів». В сукупності до всіх текстів Старого і Нового Завіту подано близько 30 коротеньких посторінкових приміток, 20 з яких припадає на Книгу Йова. Саме примітки до цієї книги вражають розмаїттям і поділяються на:

1) пояснення давніх традицій, як от:

Нехай би її (були) прокляли ті, що проклинають день*, та готові дракона розбудити! (Йов 3:8)

*У давнину наймано женщин і мужчин, що оплакували при похоронах помершого, й проклинали той день, коли той зійшов зі світа¹.

Тоді виходив я, було до воріт міста*, й уставляв на майдані сідалище собі. (Йов 29:7)

*У давнину були ворота міст під широчезним склепінням, і там відбувалися збори, суди, й т. др.

2) біблійні метафори і «темні» місця:

[...] се доведе його до царя страхів*. (Йов 18:19):

* До найбільшого страху.

Полки його* <Господа> притягли купою й справили дороги собі на мене, та обсіли кругом намет мій. (Йов 19:12)

* Смерть дітей, хвороба, нужда і т. д.

Бідного ж він рятує з біди його, і в тісноті відтулює ухо його*. (Йов 36:15)

*Щоб почув ласкаві слова Божі.

3) пояснення назв фантастичних істот:

Рефаїми* (Йов 26:5) * велитні морські, кити.

Бегемот* (Йов 40:10) *Значить: скотина, а тут означає, мабуть, слоня.

Левіятана* (Йов 40:20) * велитня морського, кита.

Цікавою є примітка, де П. Куліш звертає увагу читача на важливий, на його думку, вірш Книги Йова.

Я знаю* – Відкупитель мій живе, й він у послідний день підійме з пороку отсю розпадаючуса кожу мою. (Йов 19:25)

*Отсе ті важні слова.

Серед приміток до інших книг Біблії (їх вдвічі менше) варто згадати

1) пояснення етимології прізвиська Ісава, що є основою гри слів:

І каже Езав Якову: Нагодуй мене вареним сочивом сим червоним, бо я знемігся. Тим і дано прізвище йому Едом*. (Перва Книга Мойсея 25:30)

* Червоний.

¹ Тут і далі цитати з Біблії 1903 р. подаються за виданням: Куліш П., Левицький І., Пулюй І. (2003). Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Укр. Біблійне Товариство. Надалі вказуємо лише книгу, розділ і вірш.

2) пояснення історичних реалій:

Упав Бел, повалився Набо*. (Ісайя 46:1)

* Бел, Баал, або Вил, Ваал; та називали Вавилонці першого свого царя Нимрода, як його опісля богом собі зробили. – Набо, або Небо чи Нево, се друге божиче у Вавилонців. Тут прорікаєсь, як би вже довершений, упадок ідолів і поганьства – з приходом Христа.

Усі нечисленні примітки у Біблії 1903 р. знаходимо в тих книгах, що їх перекладав П. Куліш.

Перспективним напрямом дослідження є епітексти першого українського перекладу Біблії, зокрема:

1) епістолярна спадщина П. Куліша й І. Пулюя, де перекладачі обговорювали стратегію перекладу і співпрацю з Британським Біблійним товариством;

2) перші часткові переклади Святого Письма, що їх Куліш опублікував у 1968-1970 рр. у львівській газеті «Правда»: переспіви «стихотворним складом» «Давидових Псалмь», Пісні Пісень, двох пісень Мойсея («Пісні над Червоним морем» і «Пісні передсмертної») і, урешті, усього П'ятикнижжя, а також Книги Йова. Оскільки Британське Біблійне Товариство, якому він запропонував свій переклад, визнало його лише перифразом, перекладач переглянув свою стратегію й розпочав співпрацю з І. Пулюєм;

3) дискусія 1905 р. між Іваном Франком (праця «Поема про сотворення світу») та Іваном Пулюєм (праця «Нові та перемінні звізди»). Франко уважав, що перша українська Біблія не виправдала надій як самого П. Куліша, так і широкого загалу українців і звинуватив перекладача в незнанні мов оригіналу та використанні «церковщини і дяківщини», тобто церковнослов'янізмів, а Пулюй став «в обороні Куліша» і їхнього спільного перекладу.

Другий повний переклад Біблії українською теж здійснено під егідою БЗБТ. Ще 1921 р. проф. Іван Огієнко запропонував Товариству свої послуги перекладача, хоча відповідь-офіційне звернення від Товариства отримав лише у 1935 р. завдяки сприянню галицьких протестантів, передусім Василя Кузіва, які й склали кістяк Ревізійної комісії перекладу. Напередодні Другої Світової війни вдалося видати спершу Четвероєвангеліє (1937), а згодом і весь Новий Завіт з Псалтирем (1939). Упродовж років стосунки Огієнка з Товариством змінювалися, а з 1939 по 1941 рр. контракт навіть було розірвано. На етапі останніх приготувань Ревізійна комісія, очолювана пастором Левком Жабком-Потаповичем, мала ряд зауважень до тексту, передусім, через недотримання академічного правопису 1929 р. (правопис Огієнкового перекладу Жабко-Потапович вважав мішаниною академічного з більшовицьким) та через формат посторінкових приміток. Дослідники, зокрема Т. Барщевський, припускають, що остаточні зміни, («третю коректуру»), зокрема й до приміток, Жабко-Потапович уніс без узгоджень з перекладачем [Барщевський, 2017, с. 262]. Проте таке твердження видається сумнівним, зважаючи на однорідну стилістику приміток і характер співпраці перекладача з Редакційною комісією. Безсумнівним, однак, є вагомий внесок у переклад редакторів-протестантів, агентність яких у листівці-вкладці до опублікованої Біблії є навіть більш видимою, ніж агентність перекладача. Надзвичайно інформативний епітекстовий матеріал надає епістолярій, де Огієнко і його редактори вели «правописно-богословські дискусії». Жабко-Потапович наполягав на послідовному дотриманні харківського академічного правопису на противагу радянському, а Огієнко, хоч і брав свого часу участь у створенні «розстріляного» правопису, обстоював можливість відхилень і навіть правописних новотворів. Для перекладу, Жабко-Потапович, аргументи якого підтримали замовники перекладу і зберегли в остаточному тексті, наполягав на варіанті «хрИстити», обґрунтовуючи його етимологічно: «Є два різні слова й усі похідні від них слова: ХрИстос і ХрЕст, а тому – Іван ХрИститель напевно хрИстив людей, і Апостоли ХрИстили людей, щоб зробити їх хрИстянами; а натомість священник (скажімо) бере до рук ХрЕста та хрЕстить ним людей, так само, як хрИстянин православний приймає хрИщення в дитинстві, а потім рукою хрЕститься сам або тією ж рукою хрЕстить буханок хліба, коли має його надтинати» [Барщевський, 2017, с. 254].

Врешті 12 червня 1962 р. настав, за спогадами Огієнка, «найбільший, найсвітліший і найрадісніший день у всьому моєму довгому і трудящому житті» [Іларіон, 1963, с. 220], коли він отримав три сигнальні примірники Біблії.

Біблія була видана у двох варіантах: великим і стандартним розмірами. Велике подарункове видання було опрацьоване у чорне полотно із золотим тиском на хребті «Біблія», а стандартну частину накладу видруковано фотоспособом у пропорційно зменшеному варіанті. Загальна кількість сторінок – 1524. На чотирьох додаткових сторінках подано чотири мапи: країни Авраамових мандрівок; Палестини за розподілом ізраїльських племен; Палестини на часів Нового Завіту та подорожей апостола Павла.

На титульній сторінці під назвою видання «Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту» зазначено ключову стратегію перекладу І. Огієнка – «із мови давньоєврейської й грецької на українську *дослівно* перекладена» (виокремлення шрифтом – *О.Д.*). Стратегію дослівності підтверджує й примітка після Поазбучного списку скорочень книг Старого і нового Завіту: *Усе, що тут видруковано писаним письмом (таким, як це), того в оригіналі нема, – воно додане для ліпшого зрозуміння тексту.* Зауважимо, що ці додатки до тексту – переважно дискурсивні слова.

Внизу титулки зазначено – «Британське й Закордонне Біблійне Товариство. 1962». На жаль, ані на титульній сторінці, ані деінде у паратексті прізвище І. Огієнка не згадане. Перекладачеві довелося замовляти печатку і власноруч проставляти своє прізвище на титульній сторінці власних примірників: «Переклав проф., д-р Іван Огієнка». Дмитро Бучинський у рецензії 1963 р. «Біблія в перекладі професора Івана Огієнка» вбачав у цьому своєрідний підступ протестантів, зазначаючи: «Сьогодні практикується так, що перекладачі Біблії фігурують як автори. Їх імена ставляться перед назвою Біблії і так заносяться у бібліографічно-бібліотечні каталоги» [Бучинський, 1963, с. 2]. Зазначимо, однак, що у директиві Об'єднаних Біблійних Товариств (ОБТ) 1968 року практика вказувати імена перекладачів на титульній сторінці уже визначається як «not normally» [Willebrands, 1968, с. 105]. До того ж, одразу ж після виходу перекладу у світ Британське і Закордонне Товариство в Лондоні випускає двосторінкову листівку-вкладку за своїм підписом під назвою «Нова українська Біблія», де подано інформацію про перекладача: «На перекладача Британське й Закордонне Біблійне Товариство 1936 р., на пропозицію українських протестантів, запросило професора д-ра Івана Огієнка». Починаючи з 1990-х рр., Українське Біблійне Товариство видає цей переклад з обов'язковим зазначенням імені перекладача на звороті титульної сторінки.

Основний текст у Біблії набрано 14 кеглем у дві колонки, між якими посередині шпальти перекладач вказує паралельні місця. Сам текст подається з перебивками, тобто заголовками, які поділяють текст на смислові блоки, незалежно від поділу на глави. Наприклад, заголовок «Створення світу» охоплює Книгу Буття від 1:1 до 1:25. Наступна частина тексту 1:26-1:31 має заголовок «Створення людини» тощо.

Посторінкові примітки – найважливіший паратекст Огієнкового перекладу, на що звернув увагу вже перший рецензент тексту Д. Бучинський: «[...] пояснень під ніжною сторінок, прецікавих і прецінних, хоч пригорщами черпай; вони допомагають читачеві в розумінні біблійного тексту» [Бучинський, 1963, с. 3].

З другої половини ХХ ст., властиво, після заснування Об'єднаних Біблійних Товариств у 1946 р., організація почала суттєво переглядати свою вимогу «без приміток і коментарів» (*without notes or comments*), яку 1971 р. було переформульовано як «без доктринальних приміток і коментарів» (*without doctrinal notes or comments*). Проте базові принципи щодо допустимих чи бажаних приміток ще 1958 р. розробив Юджін Найда у статті «Додаткові довідки для читача» (*Marginal Helps for the Reader*) на прохання Перекладацьких Комісій Об'єднаних Біблійних Товариств. Детальну і розгалужену класифікацію приміток автор підсумовує чотирма ключовими принципами: 1) Примітка повинна пояснювати, а не ускладнювати; 2) Примітка повинна врахувати підготовку та контекст читача; 3) Примітка повинна бути якомога коротшою; 4) Примітка повинна уникати будь-яких доктринальних тлумачень і емоційно-навантажених звинувачень чи натяків [Nida, 1958, с. 2]. Через десять років у 1968 р. типологія «недоктринальних» паратекстів Найди майже без змін увійшла до «Директив для міжконфесійної співпраці у перекладанні Біблії» (*Guiding Principles for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible*), узгоджених ОБТ у тандемі з Римо-Католицькою Церквою, а саме: альтернативні прочитання; альтернативні відтворення; пояснення власних назв; гра слів; історичне тло; різниця культур; паралельні місця; підзаголовки;

ілюстрації [Willebrands, 1968, с. 103–104]. У редакції «Директив» 1987 р. ці побажання набувають статусу обов'язкових і до їх списку додано передмову [Willebrands, 1987].

Агентність Івана Огієнка як перекладача Біблії чітко проступає на епітекстовому рівні. Протягом десятиліть він досліджував давні українські переклади Святого Письма, розробляв наукові принципи перекладу Біблії, окреслював стратегії й тактики та оприлюднив їх 1927 р. в дослідженні «Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову» (журнал «Духовна бесіда», № 19–27) і у статтях 1933–1939 рр. щомісячного науково-популярного журналу «Рідна мова». Примітки І. Огієнка дзеркально відображають його перекладацьку стратегію дослівності й абсолютної поваги до кожного образу сакрального першотвору:

1) Найчисленні примітки – це **пояснення біблійної метафорички**, передусім старозавітньої. Такі примітки впливали з перекладацької стратегії І. Огієнка, яка полягала у дослівному відтворенні незвичної орієнтальної образності оригіналу і, відповідно, потребувала пояснень для українського читача: *похилити обличчя – не бути прощеним; знести гріх – пробачити; запитати про мир – привітати; устань – початок дії; поширив – дав добру долю, пощастило; учора й позавчора – це гебраїзм, наше : досі; «Їхня тінь відійшла від них» – це гебраїзм: вони незабаром погинуть; нехай прилучиться Аарон до своєї рідні, Jeasef el attav – нехай помре; пор. 1 М. 15.15, 25.8, 35. 29, 49.33, 4 М. 27.13, 5 М. 32.50; шукати душу - чигати на життя, бажачучи забити. У біблійній мові слово «душа» часто замість «життя»; похитати головою – поспівчувати.*

Вірний стратегії дослівності, перекладач зберігає всі метонімії, основою яких є частини тіла, пояснюючи їх у примітках: *уста й губи в Біблії – синоніми язика, мови; рамена – синонімі сили; рука – сила, могутність, нирки й серце – центр чуття; долоні – вчинки; серце – розум.*

2) **Дослівний переклад у примітках до біблійних образів, перефразованих у перекладі.** Інколи біблійна, особливо старозавітна, образність була настільки незвичною, що перекладачу доводилося частково відходити від стратегії дослівності, обираючи більш узагальнені і доступні для розуміння українські відповідники. Однак у цьому випадку примітки повертали читача до оригінального образу.

А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею², і Дух Божий ширяв над поверхнею води³⁴ (Буття 1:2).

² В оригіналі *al pnej tehom* – над обличчям праокеану; *tehom* – це хаос, безодня, праокеан. ³ *Al pnej* – на обличчі, на поверхні води. Часте і біблійній мові «обличчя землі» – це поверхня води». ⁴ По-гебрейському вода *таїт*, слово завжди множинне².

Бувши одружений¹, нехай не занечиститься (Левит 21:4).

¹Гебрейське "baal" "пан", "пан жінки", одружений.

Страхіття жахають його звидусіль, і женуться за ним по слідах¹ (Йов 18:11).

¹ Оригінал дає: і пхають по ногах його.

3) **Пояснення гри слів, побудованої на етимології.** Неперекладній грі слів Огієнко надавав великої ваги, адже у ній закодовано складні нашарування біблійних сенсів. Ключ до подвійного прочитання однозначних або й нелогічних перекладних фраз Огієнко-перекладач ховає у примітках, інколи за допомогою новотворів:

І сказав Бог: «Створімо людину¹ за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі (Буття 1:26).

¹Людина – по-гебрейськи *adam*, церковнослов. чоловік, *adamah* – земля.

І промовив Адам: Оце тепер вона кість від костей моїх, і тіло від тіла мого. Вона чоловіковою¹ буде зватися, бо взята вона з чоловіка (Буття 2:23).

¹Чоловікова, чоловічича – жінка, гебрейське *iššah* (iš - чоловік, муж).

4) **Пояснення етимології власних назв** також вповні відповідає перекладацькій стратегії очужинення:

Хава, *Shavvah* – цебто життя, жива; Каїн – набутий, Авель – смутний; Нод – туляння, *Set*, Шет – нагорода; *Noah*, Ной – потішення; Вавилон – помішання; БетУл – дім Божий, по-церк сл. Веоиль, Вефіл; Грецьке Христос, Христос – Помазанець, гебрейське *Месія*, «Званий Христос» – це: що був Христос, пор. Мт 5.9. Ісус – Спаситель.

² Тут і далі цитати з Біблії у перекладі І. Огієнка подаються за виданням: Огієнко І. (Перекл.) (2002). Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Київ: Українське Біблійне Товариство. Надалі вказуємо лише книгу, розділ і вірш.

5) Пояснення історичних реалій: історичні особи, міри, ваги й грошові одиниці, соціальні групи тощо:

Книжники – це вчителі Закону Божого, належали до фарисейської секти, пор. Мт. 23.1–39; Фарисей – юдейська секта, що сильно дотримувала зовищене виконання Мойсеєвого Закону, пор. Мт. 23.1–39. Про саддукеїв див. Мт. 22.23 (Матвій 2:4);

Саддукеї – секта юдейська. Що складалася з аристократії. Це були раціоналісти, і відкидали воскресіння мертвих, життя позагробове й т.ін. (Матвій 22:23): ;

Клавдій – римський імператор 41–54 р.р. (Діяння 11:28);

Це Ірод Агріпа I, онук ірода I Великого, цар Єрусалимський. Помер 44-го року по Христі. Пор. Діяння 12.23 (Діяння 12:1);

Срібняк – грецьке ἀργύριος – срібна гебрейська монета, статир срібний шекель, рівняється 4 драмам, ціна – приблизно 66 центів (Матвій 26:15).

6) Пояснення біблійних традицій допомагають читачеві краще зрозуміти контекст біблійних істин і повчачь:

Тоді первосвященик роздер одержу свою¹ та й сказав: Він богозневажив! Нащо нам іще свідки потрібні? Ось ви чули тепер Його богозневагу! (Матвій 26:65)

¹На знак великого смутку, чи болю, чи обурення у гебреїв був звичай роздирати одержу свою.

І ось підійшов прокажений, уклонився Йому та й сказав: Коли, Господи, хочеш, Ти можеш очистити¹ мене! А Ісус простяг руку, і доторкнувся до нього, говорячи: Хочу, будь чистий! І тієї хвилини очистився той від своєї прокази.⁴ І говорить до нього Ісус: Гляди, не розповідай нікому. Але йди, покажися священикові, та дар принеси, якого Мойсей заповів, їм на свідоцтво.² (Матвій 8:4)

¹Прокажений вважався нечистим, тому очистити – оздоровити від прокази. ²Священики видавали свідоцтво, що прокажений видужав і може входити в свою громаду.

7) Альтернативне прочитання, коли масоретський старозавітний текст суттєво відрізняється від грецької Септуагінти. Згідно з вимогами Британського Біблійного Товариства, Огієнко перекладав з гебрейського масоретського тексту, однак завжди звірявся з давнішим, хоч і перекладним, текстом давньогрецькою. Якщо відмінності між двома текстами були значними, перекладач наводив грецький варіант у примітках:

Прославляю Тебе цілим серцем своїм, перед богами¹ співаю Тобі! (Пс. 137 (138):1)

¹У грецькому тексті: перед Анголами.

Благословення Господнє на вас, благословляємо вас ім'ям Господа!¹ (Пс. 128 (129):8).

¹За текстом грецьким; за єврейським: Чекай, Ізраїлю, Господа!

Народ Твій готовий у день військового побору Твого, в оздобах святині із лоня зірниць прилине для Тебе, немов та роса, Твоя молодість¹ (Пс. 109 (110):3).

¹Грецький текст дає: Із лоня перше зірниць Я тебе породив.

8) Церковнослов'янські та іншомовні відповідники. Хоча згідно з контрактом, Огієнко перекладав Новий Завіт з критичного видання *Novum Testamentum Graece* в редакції Е. Нестле, а Старий Завіт із *Biblia Hebraica*, (обидва видані замовником перекладу), відтворюючи складні місця, він звірявся з перекладами сучасними європейськими мовами. Варто зазначити, що свого часу перекладач опанував церковнослов'янську, латину, англійську, німецьку і польську.

Бог випробовував¹ Авраама. (Буття 22:1)

¹Гебрейське *nissah* – випробовував; церковнослов'янське *нскүшашє*, спокушав.

Кластимуть руки на хворих, - і добре їм буде!² (Матвій 16:18)

²Старословянський текст дає: «і здоровими будуть».

Об'явлення¹ Ісуса Христа, яке дав Йому Бог, щоб показати Своїм рабам, що незабаром статися має. (Об. 1:1)

¹Грецьке *αποκαλυψις*, лат. *revelatio*, церк. слов. *откровєніє*. Пор. 1 Петр. 4.13, Гал. 1.12.

9) Метамовні пояснення. Принцип дослівності, що його послідовно дотримується Огієнко-перекладач, передбачає пояснення складних лінгвостилістичних прийомів, побудованих на особливостях гебрейської мови, зокрема містики чисел за принципом гебрейської абетки, і впливу категорії роду на старозавітну символіку :

До псалма 118 (119): Це т.зв. азбуковий Псалом, пор. Пс. 25, 34, а також Плач 1–4. Тут на кожну з 22 букв єврейської азбуки за її порядком дано по 8 двовіршів, і кожен з них розпочинається в оригіналі

відповідною порядковою буквою єврейської азбуки. Увесь Псалом писаний правильними двовіршами, число їх 22·8=176.

Значимо, що абеткову містику чисел можна спостерегти й у Шевченковому переспіві «Псалми Давидові»: переспівуючи псалом 132, споконвіку улюблену серед гебреїв народну пісню, Шевченко зберігає у двох перших рядках ту саму кількість рядків, що й в оригіналі, а загальна кількість рядків у переспіві – це ті ж 22 літери гебрейської абетки.

І сказав був Сіон¹ (Ісаїя 50:14).

¹В давньоєврейській мові Сіон, як назва міста, жіночого роду, тому далі говориться про нього, як про жінку.

На зовсім інших принципах побудовано паратексти греко-католицького перекладу, що вийшов друком у видавництві Отців-Василіан у Римі 1963 р., роком пізніше після перекладу І. Огієнка. Видавці доклали зусиль, щоб ці близькі за часом українські видавання Біблії відрізнялися навіть з естетичного боку. На червоній палітурці греко-католицького видання – тиснений золотом надпис «Святе Письмо» (це видання ще називають «вишневою Біблією» Нагадаю, що видання БЗБТ має чорну палітурку з золотим написом «Біблія» на хребті. Окрім декоративної і комерційної функції (за К. Бечелор), колір «вишневої Біблії» виконує референційно-конотативну функцію, адже червоний колір у католицькому обряді символізує безмежну любов Господа, а також сходження Святого Духа у день П'ятидесятниці, що є новозавітною метафорою перекладу, адже саме тоді апостоли почали розуміти мови інших народів і нести їм Благу вість. Натомість у Східній традиції червоний колір символізує мучеництво за віру. На розворотах нового перекладу – кольорові мапи Подорожі Св. Павла і Палестини часів Нового Завіту.

Перекладацька стратегія цього перекладу – абсолютно протилежна до стратегії І. Огієнка. «Римська Біблія» ґрунтується на принципі «одомашнення», проте не в сенсі зниження стилю, а в сенсі імпліцитної транспозиції в реєстр української етностилістики. Мовно-літературну редакцію тексту зробив Ігор Костецький, за винятком Одкровення (Об'явлення), що його опрацьовував Василь Барка. Консультації щодо мовних питань надав Михайло Орест-Зеров. Хоча за задумом цей перекладацький проєкт мав стати першим повним католицьким Святим Письмом українською на противагу православно-протестантському перекладу І. Огієнка, всі літературні редактори «Римської Біблії» були православними, двоє з них – уродженцями Полтавщини, діалект якої заклав основу сучасної української літературної мови.

Видавців не обмежували вимоги Біблійного Товариства, тому паратекстуальний вимір цього перекладу Святого Письма – значно ширший, ніж у попередників. Основний текст супроводжує ґрунтовна передмова «Загальні відомості про Біблію», яка поділяється на окремі підрозділи: формальні відомості про Біблію (інформація про канони, поділ книг та перші переклади), речеві зауваги до Біблії (про авторство, натхнення, герменевтику, об'явлення та біблійні проблеми) та українські переклади Святого Письма, починаючи з Остромирового Євангелія і завершуючи новим перекладом, який автори передмови визначають як «Римську Біблію» (назва, що, власне, й закріпилася за цим виданням) [Хоменко, 1990, с. VII–XVII]. У передмові вказано, що, перша редакція перекладу – плід 12 праці о. Івана Хоменка, доброго знавця давніх і сучасних мов, а також згадуються мовно-літературні редактори – Ігор Костецький, Василь Барка та консультант Михайло Орест-Зеров [Хоменко, 1990, с. XVI–XVII]. Агентність редакторів як на текстовому, так і на паратекстовому рівні видається безсумнівною, адже сам перекладач звинувачував їх у надмірному втручанні, що, на його думку, «зіпсувало» переклад [Барщевський, 2017, с. 266]. Відповідно, до епітетів цього перекладу відносимо пронизані біблійною символікою і християнським світоглядом романи Василя Барки «Рай» (1953) і «Жовтий князь» (1962), над якими він працював якраз у період редагування Біблії, та його релігійну есеїстику. У 1958 р. Василь Барка навіть прийняв біле чернецтво, мотивуючи цей крок прагненням відродити духовне підґрунтя української літератури. Саме на цьому підґрунті наголошено в сумаріях до окремих книг «Римської Біблії».

Кожна Книга Біблії починається з Детального сумарія її змісту, якому передуює ілюстрація. Трохи менша ілюстрація з орнаментальними вставками розпочинає кожну главу Книги. У передмові зазначено, що ілюстративний матеріал подано переважно для естетичного

оформлення, однак він досить добре ілюструє зміст (зокрема, Книга Буття проілюстрована малюнком, на якому Бог дає Мойсею скрижалі з заповідями) [Хоменко, 1990, с. 1]. На початку кожної глави подано його короткий зміст з поділом на вірші (напр. **Буття 1. Створення всесвіту: світло й небозвід 1–8; земля 9–13; небесні світила 14–19; птахи та водяні ества 20–23; суходіл, тварини, люди 24–31**), на відміну від перебивок всередині глави перекладу І. Огієнка.

Римська Біблія вміщує численні додатки, т. зв. «Показники», частина з яких є вузькоконфесійними: важливі історичні дати, поазбучний список скорочень (є й у виданні БЗБТ), міри і ваги, Євангелії на апостоли, читання на Вечірні та Часах, порівняльна табелька Євангелій та біблійний показник [Хоменко, 1990, с. 326–352].

Римська Біблія вміщує два типи паратекстів, які виконують ідеологічну функцію, що є неприпустимим для видань Біблійних Товариств:

1) Доктринальні паратексти, які вміщують вузькоконфесійну інформацію, орієнтовану виключно на вірянина Римо- або Греко-католицької Церкви:

- а) згадка про Другий Ватиканський Собор на титульній сторінці;
- б) послання на Перший Ватиканський собор у передмові щодо розуміння авторства Святого Письма, та на католицьке учення про натхнення [Хоменко, 1990, с. 10];
- в) послання на висновки Біблійної Папської комісії 1906 року щодо недоказовості сумнівів у тому, що Мойсей є автором П'ятикнижжя [Хоменко, 1990, с. 2];
- г) деякі додатки.

2) Національні паратексти, тобто паратексти, в яких відображена соціально-культурна інформація про Україну. Після ганебного Львівського псевдособору 1946 р. Українська Греко-католицька Церква перебувала в екзилі. Очільники церкви і рядові священники зазнали переслідувань – від примусу зречення до багаторічного ув'язнення та фізичного знищення. Якраз у рік видання перекладу до Риму після 18-річного ув'язнення у радянських таборах повернувся патріарх УГКЦ Йосип Сліпий. У роки радянської окупації церква рішуче відстоювала право українців на незалежність. Національні паратексти «Римської Біблії» проводять асоціації між біблійними загальнолюдськими темами і національною українською ідеєю. До національних паратекстів зараховуємо:

а) патріотичний вірш антирадянського спрямування на першій сторінці книги (вилучено з наступних перевидань). Цікаву історію, пов'язану з цим віршем, розповіла діаспорна поетеса Віра Вовк, яка наприкінці 1960-х ввозила це видання в Україну для Миколи Лукаша: «Знайшли у валізі одну Біблію – римське видання, яке починається молитвою: “Боже, змилося над Україною: визволи її з комуністичних кайданів...” тощо. Я попросила віддати мені цю Біблію, а вони: та знаєте, там таке вступне слово...Я спитала, чи мають вони ножиці й запропонувала, якщо так, витнути “вступне слово”, бо мені потрібна ця Біблія для перекладачів. Митники погодилися» [Вовк, 2008].

б) вступ протоархимандрита оо. василіян о. Павла Миськіва, який висловлює сподівання, що новий переклад Святого Письма зможе об'єднати український народ, розсіяний по цілому світі, в одну християнську родину (вилучено з наступних перевидань);

в) історія українських перекладів Біблії у передмові;

г) у сумарії до Псалтиря згадка про псалми як джерело натхнення для українських митців: «Зокрема, в Україні вплив їхній на літературу був і залишається вирішальним від найдавніших часів аж до найновіших. Псалми були хлібом насущним для великого письменника українського середньовіччя князя Володимира Мономаха, який широко включав їх у свої тексти. У написаному на початку XII сторіччя славетному його «Повчанні» містяться цитати з таких псалмів: 41 (12), 36 (1; 9–7; 21–27), 55 (11–12), 58 (1–4), 62 (33), 32 (2), – у безпосередньому сусідстві з практично-моральними порадами, виписаними з «Повчання» св. Василя Великого. А переспіви з псалмів, що їх творили такі велетні нашого слова як Шевченко та Леся Українка – на очу й на устах чи не кожного освіченого українця» [Хоменко, 1990, с. 618–619];

д) у сумарії до Книги Пророка Єремії згадка про творчість Юрія Клена (Освальда Бургардта): «Тексти з Єремії неодноразово клали на музику, вони надихали й надихають далі поетів всіх народів. У незакінченій поемі Юрія Клена «Попіл імперій» є монолог-плач, який переспіває теми з Єремії» [Хоменко, 1990, с. 869]. Покликання на Юрія Клена тут видається

зовсім не випадковим, адже літературні редактори «Римської Біблії» Михайло Орест та Ігор Костецький присвятили кілька наукових розвідок дослідженню творчості видатного неокласика [Костецький, 1966; Орест, 1948; Орест, 1951]. Таким чином редактори використали сумарії до перекладу Біблії у функції «простору нового голосу» [Sztorc, 2020, с.19], вміло вплітаючи інформацію про улюбленого автора й колегу. Варто нагадати, що поліагентність на рівні тексту і паратекстів цього перекладу була далекою від ідеальної моделі «союзників», як її уявляв Женет. Гостро критичне ставлення Івана Хоменка до редакторського втручання у текст і паратексти перекладу досягло апогею, коли перекладач викреслив своє ім'я з зойно надрукованого авторського примірника Римської Біблії і провів стрілку від слова «перекладач» у напрямку прізвища літературного редактора І. Костецького.

Дуже цікавими є примітки до перекладу І. Хоменка. Окрім традиційних приміток, що пояснюють складні метафори (у Хоменка таких приміток значно менше у порівнянні з попереднім перекладом, оскільки він переважно перефразовує метафори, дотримуючись принципу одомашнення), історичних реалій і традицій, знаходимо примітки, які апелюють до сучасного читача і намагаються розвіяти його сумніви:

Бог сказав: «Візьми сина твого, твого єдиного, якого любиш, Ісаака, і піди в Морія-край та й принеси його там у всепалення на одній з гір, що її я тобі вкажу» (Буття 22:2).

Бог не бажає людських жертв, він їх забороняє. Йому тут ішлося лише про те, щоб переконатися, чи свобідна воля людини готова для нього на все³.

(примітка про потоп) (Буття 7: 19): *Засяг потопу покривався з географічним обрієм Ноя. Затоплено було, мабуть, саму лише Месопотамську долину.*

Найбільше приміток (48) подано у наймістичнішій книзі Нового Завіту – Одкровенні Івана Богослова. Тлумачення символів цієї книги – неоднозначні. Можливо, саме це пояснює повну відсутність приміток до цієї книги у попередньому виданні БЗБТ. Варто зазначити, що літературну редакцію Книги Одкровення в Римській Біблії робив Василь Барка, проте невідомо, чи він доклався до написання приміток.

У 2007 р. Фонд біблійного Апостоляту, у співпраці з Українським Біблійним Товариством і видавництвами «Місіонер» та «Свічадо», за дозволом оо. Василіан, видає Святе Письмо у перекладі Хоменка з-понад сотнею поправок для приміток.

22 червня 1991 р. за два місяці до відновлення державної незалежності України в Києві відбулася Установча конференція Українського Біблійного Товариства (УБТ) за участі представників Української Православної Церкви, УГКЦ та кількох протестантських конфесій⁴. Одним з визначальних питань в діяльності УБТ стала підготовка четвертого повного міжконфесійного перекладу Біблії сучасною українською мовою, який об'єднав би всі конфесії і ознаменував би нову епоху релігійною свободи й національного відродження.

Після майже дворічного обговорення кандидатур перекладачів та консультацій з експертами з Об'єднаних Біблійних Товариств УБТ довірило проєкт ієромонаху Студитського уставу архімандриту УГКЦ Рафаїлу Турконяку.

Так у 1993 р. розпочався офіційний проєкт Українського Біблійного Товариства – перший переклад Біблії українською мовою, зроблений у незалежній Україні з оригіналу. У процесі перекладу було враховано зауваження і рекомендації представників різних християнських конфесій України і Перекладацького відділу Міжнародного Біблійного Товариства, яке забезпечувало організаційну й фінансову підтримку проєкту.

Оскільки о. Рафаїл розпочав свій переклад задовго до співпраці з УБТ, ще 1975 р. з благословення патріарха УГКЦ Йосипа Сліпого, вже в 1997 р. Новий Завіт вийшов друком невеликим накладом у 1000 примірників як проєкт для обговорення і богословської

³ Тут і далі цитати з Біблії у перекладі І. Хоменка подаються за виданням: Хоменко І. (Перекл.) (1990). Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Ватикан: Editorial Verbo Divino. Надалі вказуємо лише книгу, розділ і вірш.

⁴ Через кілька років до УБТ приєдналися представники інших християнських конфесій. У підсумку до УБТ увійшли: Українська Православна Церква Київського Патріархату, Українська Православна Церква Московського Патріархату, Українська Греко-Католицька Церква, Римо-Католицька Церква України, Об'єднаний Союз Євангельських Християн-Баптистів України, Союз Християн Віри Євангельської України, Всеукраїнська Унійна Рада Церкви Християн-Адвентистів Сьомого Дня України, Українська Лютеранська Церква, Німецька Євангелічно-Лютеранська Громада в Києві.

апробації [Турконяк, 1997]. Після широкого міжконфесійного обговорення й остаточного затвердження Новий Завіт четвертого перекладу вийшов у 2000 і 2001 рр. накладом 100000 примірників. Значно більше часу зайняла праця над виданням Старого Завіту, хоча його дослівний переклад із Септуагінти був готовий вже в 1997 р. Консультанти від Міжнародного Біблійного Товариства вимагали не просто літературної редакції, а паралельного перекладу з давньогебрейської, оскільки грецький переклад Старого Завіту традиційно трактували як вторинний текст.

Незважаючи на цю вимогу, у четвертому повному перекладі Біблії, який побачив світ 2011 р., Старий Завіт перекладено з грецької Септуагінти. Це ошатне видання з золоту облямівкою і золотим тисненням «Біблія. Новий переклад» та кольоровими мапами на розворотах: біблійних земель за часів Старого Завіту і подорожей Св. Апостола Павла. На звороті титульної сторінки зазначено ім'я перекладача – «переклад ієромонаха о. Рафаїла (Романа Турконяка)».

У передмові детально обґрунтовано вибір грецького тексту Сімдесятох як протографа перекладу Старого Завіту й окремо зазначено, що Міжнародне Біблійне Товариство з другої половини ХХ ст. дозволяє використовувати грецький текст для перекладу в країнах, де історично переважала Церква Східного обряду, що до початку ХХ ст. послуговувалася церковнослов'янським перекладом з Септуагінти. Визнання канонічності грецького перекладу Старого Завіту автори передмови пов'язують зі знайденими 1947 р. в Кумрані сувоями старовинних гебрейських текстів, які у багатьох випадках ближчі до Септуагінти, ніж до масоретських текстів [Біблія, 2013, с. 8–9].

У передмові зазначено, що переклад вміщує найповніший канон Святого Письма, т. зв. слов'янський канон, до якого входять усі второканонічні книги. Автори додають порівняльну таблицю єврейського, грецького і слов'янського канонів та списків книг у перших трьох українських перекладах Святого Письма [Турконяк, 2013, с. 9–11].

Значну частину передмови займає опис історичного контексту Старого Завіту і короткий опис книг Нового Завіту [Турконяк, 2013, с. 13–22].

Наприкінці головного тексту перекладач помістив невеликий глосарій найчастотніших семітизмів та малознайомих термінів.

Приміток у «Новому перекладі» значно менше, ніж у перекладі Огієнка, проте вони є досить різноманітними. Створюючи новий міжконфесійний переклад, перекладач та Редакційна комісія звернулися з попередніми повними перекладами Біблії українською мовою та керувалися рекомендаціями Міжнародного біблійного Товариства. Саме тому примітки, що їх знаходимо в новому перекладі, за класифікацією відповідають попереднім перекладним українським виданням Біблії.

1) Пояснення біблійної метафорики:

Тоді приніс [хлібну] жертву, наповнив нею руки і поклав на жертвник на додаток до ранішнього всеспалення. (Левіт 9:17)

Наповнювати або робити завершеними руки священика – посвячувати його і уповноважувати на служіння⁵.

Через це ось проходять дні, – говорить Господь, – і засію Ізраїль і Юду насінням людини і насінням худоби. (Єремія 38:27)

Насіння – нащадки, потомство.

І сила³ царя Вавилону оточила Єрусалим. (Єремія 39:2)

³ Сила – армія, військо.

І благали його прийняти правиці¹, і він їм дав. (I Маккавеї 11:66)

¹ Дати (прийняти) правиці – примиритися.

2) Пояснення етимології, переважно імен:

Примітки до Буття 30:1-13 (про дітей Якова):

Симеон – євр. зменш.-пестл. до «почув».

Левій – євр. приєднати, зв'язати.

Юда – євр. хвалити.

⁵ Тут і далі цитати з «Нового перекладу» Біблії подаються за виданням: Турконяк Р. (Перекл.) (2013). Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту. Київ: Укр. Біблійне Товариство. Надалі вказуємо лише книгу, розділ і вірш.

Дан – євр. судити.

Гад – євр. щастя.

Асир – євр. блаженство.

А Ізраїльські сини дали йому назву – манна¹ – воно було біле, як насіння коріандру, а його смак – як у коржа з медом. (Вихід 16:31)

¹ Ман гу – що це?

3) Пояснення історичних реалій:

І п'ятого місяця, десятого дня місяця прийшов до Єрусалима Навузардан, архімагір¹, що стояв перед обличчям царя Вавилону. <...> І вінець, і посуд, і вилки, і весь мідний посуд, ті приладдя, якими служили: саффоти² і масмароти³, посуд для олії <...>, взяв архімагір. (Єремія 52:12, 18–19)

¹ Архімагір – начальник охорони, досл. головний кухар.

² Саффот – євр. миски.

³ Масмарот – євр. прилади для обтинання гнотів.

І один з них сказав чоловікові, одягненому у ваддін¹. (Даниїл 12:6)

¹ Ваддін – євр. льняний одяг.

А Ісуса повели від Каяфи в преторій¹. (Іван 18:28)

¹ Преторій – місце в римському військовому таборі, де перебував полководець.

4) Метамовні пояснення:

Як самотньо сидить місто¹, що було спонене народами, воно перетворилося, немов на вдову! (Плач 1:1)

¹ Слова місто, Єрусалим, Сіон у євр. і гр. мовах жіночого роду. Це важливо для розуміння використаних тут образів.

Найбільша кількість приміток (понад 50) припадає на дослівне відтворення типових для старозавітної поетики емфатичних синтагм, тобто плеоназмів. Саме цей тип приміток – нетиповий для попередніх перекладів:

А з дерева пізнання добра і зла – не їжте з нього: у той день, коли з'їсте з нього, неодмінно помрете¹! (Буття 2:17)

¹ неодмінно помрете! –досл. смертю помрете (євр. емфатична синтагма).

Інші приклади емфатичних синтагм у примітках: *примножуючи, примножу; знаючи, знати-меш; стаючи, буде; обрізанням буде обрізаний; розмножуючи, розмножу; рятуючи, рятуй; відплату відплатив; відвідинами відвідає; побачивши, побачив; виганятиме вигнанням; клятвою взяв клятву; стертям зітру; слухаючи, слухатимеш; камінням буде каменована; знищенням знищиш; руйнуванням зруйнуєш; розливом розіллються; викупленням не була викуплена; не очищенням очистить; життям житимеш, тощо.*

Примітки до Нового Завіту – це переважно пояснення історичних реалій, а також численні перехресні посилання, цікаві з погляду інтертекстуального зв'язку між Новим та Старим Завітами і всередині Нового Завіту.

У 2020 р. УБТ нарешті видає повний переклад Біблії, де Старий Завіт перекладено з давньогебрейської. Видавці запропонували розмаїту гаму кольорів палітурки: крім традиційного чорного, книга доступна у білому, синьому, червоному і зеленому кольорах. На палітурці – тиснення золотом «Біблія. Сучасний переклад». Принцип «сучасності», наближення до читача висловлено й у невеликій передмові: «[...] намагались якомога «скоротити відстань» між текстом, написаним тисячі років тому, і сучасним читачем» [Турконяк, 2020, с. 7]. Стратегію перекладу визначено як «умовну золоту середину», принцип якої полягає у тому, щоб «[...] не бути рабом букви, але й не розпливатись у парафразі, втрачаючи чіткість і ясність авторської оригінальної думки» [Турконяк, 2020, с. 7].

Хоча цей переклад є продовженням проекту Р. Турконяка, прізвище перекладача тут окремо не виділено. Натомість у передмові йдеться про те, що цей переклад розпочато УБТ у 1992 і завершено «відомими в Україні церковними і громадськими діячами спільно зі знавцем давніх мов, великим ентузіастом в галузі біблієзнавства і патріотом української мови, лауреатом Шевченківської премії, доктором богослов'я, о. Рафаїлом Турконяком» [Турконяк, 2020, с. 7].

Окрім традиційного для інших перекладів виділення курсивом слів, відсутніх в оригіналі, у «Сучасному перекладі» використано доситьтип паратексту – незвичне чергу-

вання шрифтів для слова «Господь»: звичайний шрифт відповідає гебрейському «Адонай», кириличний шрифт – гебрейському «Яхве», а курсив використовується замість займенника для кращого розуміння.

Хоч це й не згадано в передмові, «сучасний» переклад відрізняється від попереднього «нового» лише текстом Старого Завіту. Новий Завіт залишено без змін як на рівні тексту перекладу, так і на рівні приміток.

Переклад Старого Завіту вміщує багато приміток, що часто нагадують невеликі статті, де пояснюється

1) Альтернативний переклад. Перекладач зв'язався не лише з відомими європейськими перекладами, як от англійська Біблія короля Якова чи німецькомовний переклад Мартіна Лютера, але й з попередніми українськими перекладами, посилаючись на них у примітках:

Однак знищений буде Каїн*: незабаром Ашшур візьме тебе в полон. (Числа 24:22)

* **Каїн.** Хоча деякі перекладачі Біблії, за прикладом Короля Якова, замість слова «Каїн», подають «Кенієць», в оригінальному тексті стоїть слово «Каїн».⁶

Невже я маю взяти мій хліб, мою воду** і м'ясо моїх тварин, яке я приготував тим, котрі стрижуть моїх овець, і віддати їх людям, про яких я не знаю, звідкіля вони? (I Самуїл 25:11)

** Вислів «мою воду» зумовлений тим, що для пиття в умовах того клімату, використовувалось вино, п'ятикратно розбавлене водою. Переклад Септуагінти подає: «моє вино». Те саме і в перекладі І. Хоменка.

2) Пояснення біблійних метафор і символів. Важливо, що примітки цього типу фактично ніколи не повторюють паратекстуальну інформацію з попередніх українських перекладів:

Він осквернив і Тофет що в Долині Синів Гіннома, аби вже ніхто не переводив свого сина чи свою дочку через вогонь для Молоха***. Цар також прибрав коней, яких Юдейські царі тримали в стайнях неподалік входу до Господнього Храму, як посвячених сонцю****. (II Царі 23:10–11)

*** Переводити дітей через вогонь – м'який вислів, що означав принесення дітей на спалення їх у череві бога Молоха.

**** В ув'язненні язичників біг коней (*живих чи в скульптурі*) символізував рух по небу сонця. Їх запрягали в колісницю сонця, особливо під час процесій на честь сонця. Тому й стайні коней були неподалік Храму.

Принцип «осучаснення» спостерігаємо й у тому, що це перший переклад, який допускає просторічні українські еквіваленти у паратекстуальних поясненнях давньогебрейської ідіоматики, як от:

Навіть мій приятель, з яким я в мирі, якому довіряв, котрий їв мій хліб, підняв на мене п'яту*! (Псалом 41:10)

* Вислів «підняв п'яту» означає зневагу, приниження, удар ногою (грб. «дати копняка»).

2) Пояснення історичних реалій. Окрім традиційних описових пояснень, наводяться цікаві факти, підтверджені найновішими дослідженнями:

Авімелех воював з містом протягом цілого дня; нарешті він захопив місто, а людей, котрі були в ньому, всіх знищив, а саме місто зруйнував і засіяв його сіллю****. (Судді 9:45)

**** **Засіяти зруйноване місто сіллю** означало приректи його віковичну пустелю. Археологічні розкопки підтвердили цей факт. Місто залишалось у руїнах, доки пізніше, його не відбудував Єровоам I, зробивши його своєю столицею (див. 1 Цар.12:25).

Хто підняв зі сходу мужа правди*, і закликав його прямувати за Собою, поневолюючи перед ним народи і підкорюючи під його владу царів? (Ісаія 41:2)

* За одностайним твердженням дослідників Біблії, «*мужем правди*» тут названий майбутній цар Кір, котрий за Божим провидінням мав відновити історичну правду. На відміну від асирійських царів, відомих своєю звірчою жорстокістю, Кір, як зняряддя в Божих руках, мав стати посланцем миру.

⁶ Тут і далі цитати з «Сучасного перекладу» Біблії подаються за виданням: Турконяк Р. (Перекл.) (2020). Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Київ: Укр. Біблійне Товариство. Надалі вказуємо лише книгу, розділ і вірш.

Оригінальність і «сучасність» приміток до цього перекладу простежується й на рівні історичної контекстуалізації й адаптації, зокрема наводяться вірогідні дати описаних у Старому Завіті подій (напр. прим. до Ездра 7:8; Єремія 32:1; Єзекиїль 8:1, 20:1, 29:1) і навіть зріст велетня Голіафа у метрах і вага його панцира в кілограмах (І Самуїл 17:4-7).

Типовими у примітках до «Сучасного перекладу» є аналогії з реаліями сучасності:

Накажи Ізраїльтянам, щоб вони вислали з табору всіх прокажених, всіх з виділеннями* і кожного нечистого через дотик до мертвої людини. (Числа 5:2)

*Хворі на виділення з організму, або течиві, вважалися церемоніально нечистими, а тому повинні бути ізольованими поза табором, де і проходили лікування. Нині таку роль відіграють спеціальні лікарні та диспансери.

У багатьох примітках знаходимо цікаві міркування, орієнтовані на сучасні цінності рівноправ'я і наукові факти:

<...> дочки Манасії отримали спадщину між його синами*. (Ісус Навин 17:6)

* Цей унікальний випадок свідчить про шанобливе ставлення Бога та Його народу до прав жінок, тоді як переважна частина людського суспільства вважала жінок за рабинець, тобто особисте живе майно чоловіка. У 6-му вірші жінки патріарха Манасії названі його дочками нарівні з синами.

Так звершені були небо й земля, і всі їхні вистроєні сили*. (Буття 2:1)

* **Вистроєні сили** – небесні світила Сонячної системи.

Позбавлене догматичного тлумачення і пояснення до Пісні Пісень, де любов тлумачиться не у сенсі духовного єднання *agape*, а у сенсі *erosu*: І хоч цю книгу в давнину розглядали як пророчу алегорію взаємин між Богом та Ізраїлем, проте жодних підтверджень або посилення на цю Книгу в Біблії не знаходимо. Тому більшість теологів сходяться на думці, що це унікальна в Св. Письмі Книга, яка присвячена темі кохання (гр. *eros*).

Таким чином, останній повний переклад Біблії українською повністю виправдовує свою підназву «сучасний» не лише завдяки природній і максимально наближеній до читача мові, але й завдяки паратекстам, передусім посторінковим приміткам.

Оуті Палопоскі називає примітки «слідами перекладача», «вікном у сприйняття перекладачем своєї аудиторії, його усвідомлення власного завдання і ролі. Примітки проливають світло на те, як перекладач бачить свою місію щодо інформаційного наповнення, ідеологічних уроків, пояснень і відступів» [Paloposki, 2010, с. 90]. Паратексти біблійного перекладу (з примітками включно) мають певні особливості, як от 1) розмита агентність (у багатьох випадках важко визначити внесок перекладача чи теологічних і літературних редакторів), 2) обмежувальні вимоги видавця-патрона; 3) вплив загальної стратегії перекладу на характер та смислове наповнення паратекстів. Проте жодні обмеження не можуть приховати імпліцитного читача кожного з цих перекладів, до яких апелюють паратексти як «другий голос» основного тексту.

Паратекстам перших часткових українських перекладів Святого Письма періоду Конфесіоналізму (друга пол. XVI ст.) властивий дидактизм та моноконфесійно-політична спрямованість. На прикладі найвагомішого тогочасного перекладу – Пересопницького Євангелія – виділено наступні типи вербальних паратекстів: 1) ідентифікаційні, що вміщують дані про замовника і виконавців перекладу та дату і місце його створення; 2) інформативні, що надають усю додаткову, відсутню в протографі перекладу інформацію, зокрема стислі перекази змісту головного тексту, дати церковного календаря, інформацію про структуру книги; часто мають моноконфесійно-полемічне спрямування; 3) метамовні, що у глосах пояснюють церковнослов'янську лексику українськими відповідниками або наводять українські синоніми до української лексики.

Майже всі повні переклади Святого Письма українською зроблені за сприяння Міжнародного Біблійного Товариства, що протягом XX ст. змінювало свою назву і вимоги до перекладачів, але твердо дотримувалося принципів міжконфесійності, доступності для усіх християн і «функційної лояльності», яку Крістіана Норд влучно назвала «усвідомленою іншністю» (*Otherness Understood*), коли переклад робить чужу культуру зрозумілою для читача, не затираючи її особливості й незвичності [Nord, 2016, с. 578]. Дослідження доводить, що ці принципи простежуються і на паратекстуальному рівні українських перекладів. Найважливішими паратекстами українських перекладів Біблії, зроблених під егідою БЗБТ, були посторінкові примітки, які вражають розмаїттям особливо від другої половини XX

ст. після скасування вимоги «без приміток і коментарів». Лише у перекладах Біблії XXI ст. з'являється передмова – коротка, із загальною інформацією щодо перекладацької стратегії («Сучасний переклад», 2020) або розлога, з детальним обґрунтуванням вибору мови прототографа, порівняльної таблиці канонів Старого й Нового Завіту в різних перекладах і загальними відомостями про зміст Біблії («Новий переклад», 2011).

Посторінкові примітки, що об'єднують всі українські переклади під егідою Біблійних товариств поділяємо на: пояснення біблійної метафорики; пояснення етимології власних назв; пояснення біблійних традицій; альтернативне прочитання; іншомовні відповідники; метамовні пояснення. Перевага і особливості тих чи тих приміток впливає зі стратегією перекладу. Так, тільки серед приміток у перекладі Огієнка простежуємо такі типи як дослівний переклад ускладнених біблійних метафор і пояснення етимологічної гри слів. Крім того, у перекладі Огієнка кількісно переважають пояснення біблійних метафор. Такі паратекстуальні особливості повністю узгоджуються зі стратегією дослівності, яку перекладач постулює вже на титульній сторінці. «Сучасний переклад» 2020 р., зроблений Р. Турко-няком за сприяння Українського Біблійного Товариства має на меті наблизити Святе Письмо до сучасного вірнянина, не в останню чергу завдяки приміткам. Якщо примітки Огієнка пропонують альтернативне прочитання деяких віршів «сакральними» мовами (латиною, грецькою й церковнослов'янською), то Турко-няк наводить еквіваленти з перекладів сучасними європейськими мовами та попередніх українських перекладів. Елементами «осучаснення» в примітках вважаємо й просторічну лексику та проведення аналогій з реаліями та цінностями сьогодення.

Міжконфесійний характер українських перекладів виявлявся уже на рівні віросповідання особистостей, залучених до проекту, як от тандем православного Куліша і греко-католика Пулюя, співпраця митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Огієнка і протестантів Кузіва і Жабка-Потаповича, «Новий» (2011) і «Сучасний» (2020) переклади в межах проекту Українського Біблійного Товариства, яке об'єднало представників усіх конфесій незалежної України.

Єдиний моноконфесійний український переклад, т.зв. «Римську Біблію» зробив о. Хоменко під егідою ордену отців-василіан УГКЦ, відповідно, над виданням не тяжіли обмежувальні вимоги Біблійних Товариств щодо неприпустимості «доктринальних» пояснень і небажаності передмов. Однак виділяється цей переклад передусім не доктринальними, а національними паратекстами у передмові та сумаріях до різних частин Біблії, які набували особливої ваги у темні часи радянської окупації України. Крім того, до роботи над редакцією перекладу були залучені знані українські письменники православного віросповідання. Завдяки цьому тандему, у тексті перекладу прочитувалися алюзії на твори класиків української літератури, передусім Т. Шевченка. Посторінкові примітки у цьому перекладі загалом відповідали попередньо наведеній класифікації, за винятком певного осучаснення у порівнянні з майже одночасним перекладом Огієнка.

На відміну від західноєвропейських й трансатлантичних перекладів Святого Письма, українські переклади, хоч і створювалися під егідою біблійних товариств чи церкви, були результатом подвижницької праці харизматичних особистостей, для яких цей проект став справою всього життя. До перспектив дослідження належить аналіз епітекстів українських перекладів Святого Письма, передусім епістолярію і наукових розвідок, де перекладачі і рецензенти обговорювали стратегії, тактики і соціокультурні аспекти перекладу, який у XX ст. виконував надважливу функцію націєтворення.

Список використаної літератури

Барщевський, Т. (2017). Переклади Біблії церковнослов'янською і українською мовами. В.Р. Фармер (Ред.), *Міжнародний біблійний коментар, католицький та екуменічний коментар на XXI століття* (Т. 1, с. 244-270). Львів: Свічадо.

Бучинський, Д. (1963, серпень 23). Біблія в перекладі професора Івана Огієнка. *Українська думка*, с. 2-3.

Возняк, М. (1992). Історія української літератури (Кн. 1-2). Львів: Світ.

Вовк, В. (2008, лютий 21). «Я риба, що живе в глибоких водах». Інтерв'ю Ю. Пригорницького. *Народне слово*, с. 2.

- Запаско, Я. (1986). Перлина книжкового мистецтва. *Пам'ятки України*, 3, 24-25.
- Запаско, Я. (1995). *Українська рукописна книга. Пам'ятники книжкового мистецтва*. Львів: Світ.
- Іларіон, митрополит. (1963). *Біблійні студії. Богословсько-історичні нариси з духовної культури України*. Вінніпег: Наша культура.
- Костецький, І. (1966). Мій Юрій Клен. *Сучасність*, 7 (67), 55-73.
- Куліш П., Левицький І., Пулюй І. (Ред.). (2003). *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. Київ: Українське Біблійне Товариство.
- Огієнко І. (Ред.). (2002). *Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту*. Київ: Українське Біблійне Товариство.
- Орест, М. (1948). Заповіді Ю. Клена. *Орлик*, 2, 5-7.
- Орест, М. (1951). Клен про самого себе. *Україна і світ*, 5, 9-10.
- Скоп, Л. (2011). *Майстер мініатюр Пересопницького Євангеліє – Федуско, маляр зі Самбора*. Дрогобич: Коло.
- Турконяк, Р. (Ред.). (1997). *Новий Завіт. Четвертий повний переклад українською мовою*. Київ: Біблійні Товариства.
- Турконяк, Р. (Ред.). (2013). *Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту*. Київ: Українське Біблійне Товариство.
- Турконяк, Р. (Ред.). (2020). *Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов*. Київ: Українське Біблійне Товариство.
- Тяпинський, В. (2024). Передмова до перекладу Євангелія. *Ізборник*. Відновлено з <http://litopys.org.ua/suspil/sus07.htm>
- Франко, І. (1983). Сучасні дослідження над Святим Письмом. Є.П. Кирилюк (Ред.), *Зібрання творів* (Т. 38, с. 403-439). Київ: Наук. думка.
- Хоменко І. (Ред.). (1990). *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. Ватикан: Editorial Verbo Divino.
- Чепіга, І., Гнатенко, Л. (Ред.) (2001). *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*. Київ: Національна бібліотека імені В.І. Вернадського.
- Batchelor, K. (2018). *Translation and Paratexts*. Routledge: Taylor and Francis.
- Campbell, G. (2010). *Bible. The Story of the King James Version 1611–2011*. New York: Oxford University Press.
- Chesterman, A. (2009). The Name and Nature of Translator Studies. *Hermes*, 42, 13-22. DOI: <https://doi.org/10.7146/hjlc.v22i42.96844>
- Dryden, J. (1992). On Translation. R. Shulte, J. Biguenet (Eds.), *Theories of Translation. An Anthology of Essays from Dryden to Derrida* (pp. 17-31). Chicago: The University of Chicago Press.
- Eco, U. (2003). *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione*. Milano: Bompiani.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Transl. by Jane E. Lewin. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gil-Bardají, A., Orero, P., Rovira-Esteve, S. (Eds.). (2012). *Translation Peripheries: Paratextual Elements in Translation*. Bern: Peter Lang.
- Hermans, Th. (1996). The Translator's Voice in Translated Narrative. *Target*, 8 (1), 23-48. DOI: <https://doi.org/10.1075/target.8.1.03her>
- Kindle, K. (2021). Literary (Translator) Studies: Shaping the Field. K. Kaindl, W. Kolb, D. Schaller D. (Eds.), *Literary Translator Studies* (pp. 1-40). New York: John Benjamins Publ.
- Kloppenborg, G. (2013). *Paratext in Bible Translation with Special Reference to Selected Bible Translations into Beninese languages*. Amsterdam: SIL International.
- Kovala, U. (1996). Translations, Paratextual Mediation, and Ideological Closure. *Target*, 8 (1), 119-47. DOI: <https://doi.org/10.1075/target.8.1.07kov>
- Lambert, J., van Gorp, H. 2014. On Describing Translations. Th. Hermans (Ed.), *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation* (pp. 42-53). Abingdon and New York: Routledge.
- Nida, E.A. (1958). Marginal Helps for the Reader. *The Bible Translator*, 9 (1), 1-21.
- Nord, Ch. (2016). Function+Loyalty: Theology Meets Skopos. *Open Theology*, 2, 566-580. DOI: <https://doi.org/10.1515/opth-2016-0045>

Pellatt, V. (Ed.). (2013). *Text, Extratext, Metatext and Paratext in Translation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Pleijel, R., Carlström, M.P. (Eds.). (2022). *Paratexts in Translation. Nordic Perspectives*. Berlin: Frank & Timme Verlag.

Pym, A. (2009). Humanizing Translation History. *Hermes*, 42, 23-48. DOI: <https://doi.org/10.7146/hjlc.v22i42.96845>

Steer, R. (2004). "Without Note or Comment": Yesterday, Today and Tomorrow. S. Batalden, K. Cann, J. Dean (Eds.), *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004* (pp. 63-79). Sheffield: Sheffield Phoenix Press.

Sztorc, W. (2020). The Translator in the Spotlight. Personal Remarks in Translators' Footnotes. *Między Oryginałem a Przekładem*, 1 (47), 17-38. DOI: <https://doi.org/10.12797/MOaP.26.2020.47.01>

Tahir-Gürçaçlar, S. (2002). What Texts Don't Tell: The Uses of Paratexts in Translation Research. Th. Hermans (Ed.), *Crosscultural Transgressions. Research Models in Translation Studies 2: Historical and Ideological Issues* (pp. 44-60). London & New York: Routledge.

Venuti, L. (1994). *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. London: Routledge.

Willebrands, J., Cardinal and others. (1987). *Guidelines for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible*. New revised edition. Rome: Vatican Polyglot Press.

Willebrands, J., Cardinal (1968). Guiding Principles for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible. *The Bible Translator*, 19 (1), 102-110.

CHARACTERISTIC FEATURES OF PARATEXTS IN UKRAINIAN TRANSLATIONS OF THE HOLY SCRIPTURES

Oksana V. Dzera, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

e-mail: oksana.dzera@lnu.edu.ua

DOI: 10.32342/2523-4463-2024-1-27-20

Key words: *agency, epitext, paratext, Bible translation, peritext, footnotes, summaries.*

The current paper aims to present linguistic, pragmatic, and sociocultural features of the paratexts of the Peresopnytsia Gospel and five complete Ukrainian translations of the Holy Scriptures. The ultimate goal of the study is to highlight the peritextual and epitextual dimensions of these translations and to classify translation paratexts, whose characteristics are determined by both the translator's strategy and the mono-confessional or interconfessional requirements of translation commissioners. The article's assumptions are grounded in the interdisciplinary approach at the interface of translation studies, biblical studies, religious studies, and historiography. The objective of developing a classification of paratexts in Bible translations within historical, theoretical, and critical contexts is accomplished via the *methods* of analysis, synthesis, induction, and modelling. The interpretive textual and cultural analysis methods are applied to identify and explain cultural, national, and religiously determined connotations of the paratexts. The comparative translation analysis provides a historically based translation quality assessment.

As a result, paratexts of Ukrainian Bible translations have been classified according to thematic and pragmatic criteria. The paratextual dimensions of Bible translation are marked with 1) blurred agency (in many cases, it is difficult to determine the contribution of the translator or theological and literary editors), 2) restrictive requirements of the commissioner, 3) the impact of the overall translation strategy on the nature, type, and content of paratexts. However, no restrictions can conceal the implicit reader of each of these translations, to whom the paratexts appeal as a "second voice" of the main text.

Paratexts of the first partial Ukrainian translations of the Holy Scriptures of the Confessionalism period (second half of the 16th century) are characterised by didacticism and a mono-confessional political orientation. The most important translation of that time, the Peresopnytsia Gospel, is analysed to specify the following types of verbal paratexts: 1) identification, containing data on the commissioner/publisher and the translators, as well as the date and place of its creation; 2) informative, providing all additional information not found in the prototext, including brief paraphrases of the main text, dates of the church calendar, and information on the structure of the book; they are often mono-confessional and polemical; 3) meta-lingual, explaining Church Slavonic vocabulary in glosses with Ukrainian equivalents or providing Ukrainian synonyms for Ukrainian words.

The findings of the study prove that all complete translations of the Holy Scriptures into Ukrainian, both at the textual and paratextual levels, adhered to the principles of interconfessionality, accessibility for all Christians, and “functional loyalty”. The footnotes were the most important paratexts of the Ukrainian Bible translations made under the auspices of Bible Societies. Only in translations of the Bible of the 21st century does a preface appear, either a short one with general information about the translation strategy (*Modern Translation*, 2020) or a lengthy one with a detailed justification for the choice of the prototext’s language, a comparative table of the canons of the Old and New Testaments in different translations, and general information about the content of the Bible (*New Translation*, 2011). The footnotes in all Ukrainian translations done under the auspices of Bible Societies are divided into: explanations of biblical metaphor; explanations of the etymology of proper names; explanations of biblical traditions; alternative readings; foreign language equivalents; and meta-lingual explanations. The prevalence and peculiarities of footnotes depend upon the translation strategy. Thus, only among the footnotes in Ohiyenko’s translation can we trace such types as literal translations of complicated biblical metaphors and explanations of etymological wordplay. In addition, explanations of biblical metaphors are quantitatively prevalent in this translation. Such paratextual features are explained by the principle of foreignization, on which this translation is based. The *Modern Translation* by R. Turkoniak, in tandem with the Revising Committee of the Ukrainian Bible Society, aims to bring the Scriptures closer to the modern believer, not least through its footnotes. While Ohiyenko’s footnotes offer an alternative reading of some verses in “sacred” languages (Latin, Greek, and Church Slavonic), Turkoniak provides equivalents from translations into modern European languages and previous Ukrainian translations. The elements of “modernization” in the footnotes include vernacular vocabulary and associations with the realities and values of today.

The interconfessional nature of Ukrainian translations of the Bible becomes visible in the church affiliations of the agents, such as the tandem of Orthodox Kulish and Greek Catholic Puluj, the cooperation of Ohiyenko, the Metropolitan of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and Protestant pastors Kuziv and Zhabko-Potapovych, the New (2011) and Modern (2020) translations as part of the project of the Ukrainian Bible Society, which brought together representatives of all denominations of independent Ukraine.

“The Roman Bible” of 1963, the only mono-confessional complete Ukrainian translation of the Holy Scriptures, contains some doctrinal and numerous national paratexts, which were highly topical during the Soviet occupation of Ukraine. Besides, the literary editors of this translation, prominent Ukrainian writers Kostetskyi, Barka, and Orest-Zerov, professed Orthodoxy. As a result of their controversial tandem with the translator, Greek-Catholic priest Khomenko, the translation text alludes to the works of the classics of Ukrainian literature, especially Taras Shevchenko.

Ukrainian translations of the Bible, published under the auspices of Bible societies or churches, resulted from the ascetic work of charismatic individuals who devoted their entire lives to this project. This enhances the importance of studying epitextual materials, especially the translators’ correspondence and research profiles.

References

- Barshhevs’kyi, T. (2017). *Pereklady Bibliji tserkovnoslovyans’koyu i ukrayins’koyu movamy* [Bible translations into Church-Slavonic and Ukrainian]. In V.R. Farmer (ed.) *Mizhnarodnyj biblijnyj komentar, katolyc’kyj ta ekumenichnyj komentar na XXI stolittya* [International Bible Commentary, Catholic and Ecumenical Commentary of the 21st Century]. L’viv, Svichado Publ., vol. 1, pp. 244-270.
- Batchelor, K. (2018). *Translation and Paratexts*. London & New York, Routledge, Taylor and Francis, 202 p.
- Buchynskyi, D. (1963). *Bibliya v perekladi profesora Ivana Ohiyenka* [Bible in the translation by Professor Ivan Ohiyenko]. *Ukrayins’ka dumka*, August 23, pp. 2-3.
- Campbell, G. (2010). *Bible. The Story of the King James Version 1611–2011*. New York, Oxford University Press, 376 p.
- Chepiha, I., Hnatenko, L. (Eds.). (2001). *Peresopnyts’ke Yevanheliye 1556–1561. Doslidzhennya. Transliterovanyj tekst* [Peresopnytsia Gospel. Studies. Transliterated text. Word index]. Kyiv, V.I. Vernads’kyi National Library of Ukraine Publ., 750 p.
- Chesterman, A. (2009). The Name and Nature of Translator Studies. *Hermes*, vol. 42, pp. 13-22. DOI: <https://doi.org/10.7146/hjcb.v22i42.96844>
- Dryden, J. (1992). On Translation. In R. Shulte, J. Biguenet (eds.). *Theories of Translation. An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 17-31.
- Eco, U. (2003). *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione* [Saying Almost the Same Thing: Experiences in translation]. Milano, Bompiani Publ., 392 p.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Transl. by Jane E. Lewin. Cambridge, Cambridge University Press, 462 p.

- Gil-Bardají, A., Orero, P., Rovira-Esteva, S. (eds.). (2012). *Translation Peripheries: Paratextual Elements in Translation*. Bern, Peter Lang, 200 p.
- Hermans, Th. (1996). The Translator's Voice in Translated Narrative. *Target*, vol. 8, issue 1, pp. 23-48. DOI: <https://doi.org/10.1075/target.8.1.03her>
- Ilarion, metropolitan. (1963). *Biblijni studiyi. Bohoslovs'ko-istorychni narysy z dukhovnoyi kul'tury Ukrayiny* [Bible Studies. Theological and Historical Essays on the Spiritual History of Ukraine]. Winnipeg, Our Culture Publ., vol. 1, 289 p.
- Khomenko, I. (1990). *Svyate Pys'mo Staroho ta Novoho Zavitu* [Holy Scripture of the Old and New Testament]. Vatican, Editorial Verbo Divino Publ., 1092 p.
- Kloppenburger, G. (2013). Paratext in Bible Translation with Special Reference to Selected Bible Translations into Beninese languages. Amsterdam, SIL International, 119 p.
- Kindle, K. (2021). Literary (Translator) Studies: Shaping the Field. In K. Kaindl, W. Kolb, D. Schalger (eds.). *Literary Translator Studies*. New York, John Benjamins Publ., pp. 1-40.
- Kostetskyi, I. (1966). *Mii Yurii Klen* [My Yurii Klen]. *Suchasnist* [Modernity], vol. 7, issue 67, pp. 55-73.
- Kovala, U. (1996). Translations, Paratextual Mediation, and Ideological Closure. *Target*, vol. 8, issue 1, pp. 119-47. DOI: <https://doi.org/10.1075/target.8.1.07kov>
- Kulich P., Levyts'kyi, I., Pulyui, I. (eds.). (2003). *Svyate Pys'mo Staroho ta Novoho Zavitu* [Holy Scripture of the Old and New Testament]. Kyiv, Ukrayins'ke Biblijne Tovarystvo Publ., 1085 p.
- Lambert, J., van Gorp, H. (2014). On Describing Translations. In Th. Hermans (ed.). *The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation*. Abingdon and New York, Routledge, pp. 42-53.
- Nida, E.A. (1958). Marginal Helps for the Reader. *The Bible Translator*, vol. 9, issue 1, pp. 1-21.
- Nord, Ch. (2016). Function+Loyalty: Theology Meets Skopos. *Open Theology*, vol. 2, pp. 566-580. DOI: <https://doi.org/10.1515/opth-2016-0045>
- Ohiyenko, I. (ed.). (2002). *Bibliya abo Knyhy Svyatoho Pys'ma Staroho i Novoho Zapovitu* [Bible or Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testament]. Kyiv, Ukrayins'ke Biblijne Tovarystvo Publ., 1528 p.
- Orest, M. (1948). *Zapovity Yu. Klena* [Yu. Klen's Testaments]. *Orlyk*, vol. 2, pp. 5-7.
- Orest, M. (1951). *Klen pro samoho sebe* [Klen about Himself]. *Ukraina i svit* [Ukraine and World], vol. 5, pp. 9-10.
- Pellatt, V. (ed.). (2013). *Text, Extratext, Metatext and Paratext in Translation*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 126 p.
- Pleijel, R., Carlström, M.P. (eds.). (2022). *Paratexts in Translation. Nordic Perspectives*. Berlin, Frank & Timme Verlag, 197 p.
- Pym, A. (2009). Humanizing Translation History. *Hermes*, vol. 42, pp. 23-48. DOI: <https://doi.org/10.7146/hjlc.v22i42.96845>
- Skop, L. (2011). *Majster miniatyur Peresopnyts'koho Yevanheliye – Fedusko, malyar zi Sambora* [The Master of the Miniatures of the Peresopnytsia Gospel – Fedusko, an artist from Sambir]. Drohobych, Kolo Publ., 80 p.
- Steer, R. (2004). "Without Note or Comment": Yesterday, Today and Tomorrow. In S. Batalden, K. Cann, J. Dean (eds.). *Sowing the Word: The Cultural Impact of the British and Foreign Bible Society 1804-2004*. Sheffield, Sheffield Phoenix Press, pp. 63-79.
- Sztorc, W. (2020). The Translator in the Spotlight. Personal Remarks in Translators' Footnotes. *Między Oryginałem a Przekładem*, vol. 1, issue 47, pp. 17-38. DOI: <https://doi.org/10.12797/MOaP.26.2020.47.01>
- Tahir-Gürçağlar, S. (2002). What Texts Don't Tell: The Uses of Paratexts in Translation Research. In Th. Hermans (ed.). *Crosscultural Transgressions. Research Models in Translation Studies 2: Historical and Ideological Issues*. London & New York, Routledge, pp. 44-60.
- Turkonyak, R. (ed.). (1997). *Novyj Zavit. Chetvertyj povnyj pereklad ukrayins'koyu movoyu* [New Testament. The Forth Full Ukrainian Translation] Kyiv, Biblijni Tovarystva Publ., 542 p.
- Turkonyak, R. (ed.). (2013). *Bibliya. Knyhy Svyatoho Pys'ma Staroho ta Novoho Zavitu* [Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testament]. Kyiv, Ukrainske Biblijne Tovarystvo Publ., 1213 p.
- Turkonyak, R. (ed.). (2020). *Bibliya. Suchasnyj pereklad z davn'oyevrejs'koyi ta davn'ohrets'koyi mov* [Bible. Modern Translation from Old Hebrew and Old Greek]. Kyiv, Ukrainske Biblijne Tovarystvo Publ., 1172 p.
- Tyapynskyj, V. (2024). *Peredmova do perekladu Yevanheliya* [Preface to the translation of the Gospels]. *Izbornyk*. Available at: <http://litopys.org.ua/suspil/sus07.htm> (Accessed 02 May 2024).
- Franko, I. (1983). *Suchasni doslidy nad Svyatym Pys'mom* [Modern studies of the Holy Scriptures]. Ye. Kyrlyuk (ed.). *Zibrannya tvoriv: u 50 tomah* [Collection of Works: in 50 vols.]. Kyiv, Naukova dumka Publ., vol. 38, pp. 403-439.
- Venuti, L. (1994). *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. London, Routledge, 372 p.
- Vovk, V. (2008). "Ya ryba, shho zhyve v hlybokyx vodax". Interv'yu Yu. Pryhorneyts'koho. ["I am the fish living in the deep waters". Interview by Yu. Pryhorneytskyi]. *Narodne slovo* [People Word], February 21, p. 2.

Voznyak, M. (1992). *Istoriya ukrayins'koyi literatury: u 2 knyhah* [History of the Ukrainian Literature: in 2 books]. Lviv, Svit Publ., book 1, 696 p.

Willebrands J., Cardinal and others (1987). Guidelines for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible. Rome, Vatican Polyglot Press, 30 p.

Willebrands, J., Cardinal and others. (1968). Guiding Principles for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible. *The Bible Translator*, vol. 19, issue 1, pp. 102-110.

Zapasko, Ya. (1986). *Perlyna knyzhkovoho mystectva* [A Gem of the Book Art]. *Pam'yatky Ukrayiny* [Monuments of Ukraine], vol. 3, pp. 24-25.

Zapasko, Ya. (1995). *Ukrayins'ka rukopysna knyha Pam'yatnyky knyzhkovoho mystectva* [Ukrainian Manuscript. Monuments of Book Art]. L'viv, Svit Publ., 478 p.

Одержано 08.07.2023.